

LES POLÍTIQUES
ARQUITECTÒNIQUES DE LA
DINASTIA FLÀVIA A ROMA

ANNA TORRENT ABRAS

UNIVERSITAT DE GIRONA FACULTAT

DE LLETRES

HISTÒRIA DE L'ART

2019

ÍNDIX:

1. Introducció.....	1
2. Metodologia	3
3. Antecedents històrics	5
3.1. Neró i la <i>Domus Aurea</i>	5
3.2. Guerra Civil i l'any dels quatre emperadors	9
4. Arquitectura i legitimació	14
4.1. El Triomf Flavi	15
4.2. Política arquitectònica	16
5. Arquitectura Flàvia	17
5.1. Temples	17
5.2. Edificis per espectacles	30
5.3. Construccions públiques i civils	35
5.4. Construccions al Palatí	40
5.4.1. Domicià i el Palatí	41
5.5. Arcs de Triomf	47
6. Conclusions	50
7. Bibliografia	52
8. Fonts documentals	56
9. Annex	57

1. INTRODUCCIÓ

Malgrat ser la dinastia més curta de tot el període de l'Imperi Romà, durant només 27 anys (69 – 96), el govern de la dinastia Flàvia va marcar un abans i un després en el desenvolupament urbanístic de la ciutat de Roma, principalment amb les seves intervencions al Palatí o amb la construcció de l'enorme Amfiteatre Flavi als antics jardins de Neró. Alguns d'aquests edificis sobreviuran el final dels Flavis i seguiran complint les seves funcions tot i el procés de rebuig i *damnatio memoriae* que pateix Domicià, l'últim dels tres emperadors, després de la seva mort i durant el govern dels primers Antonins, Nerva i Trajà.

Aquests edificis i també altres que avui ja no es conserven, seran els que es tractaran al llarg d'aquest treball. Pel seu anàlisi proposo dues lectures diferents, la primera arquitectònica, i la segona a nivell de simbologia i significat de la construcció. D'aquesta manera, no només s'intenta fer una descripció dels edificis en concret, sinó que també busco la raó darrere de la seva promoció.

Com es veurà al llarg del treball, la preocupació principal referent a la legitimació dels Flavis és el fet de ser una dinastia completament nova. Per això mateix ja amb Vespasià s'iniciarà un gran programa de propaganda per justificar la seva arribada al poder.

Aquesta legitimació veurem que es fonamenta en tres bases principals. La primera serà l'assimilació amb emperadors respectables de la dinastia anterior, la Julio-Clàudia, com ara August o Claudi. Relacionat amb això trobem el segon objectiu, separar-se de la figura i el govern de Neró, que veurem que es fa principalment a partir de la promoció d'edificis públics dedicats als habitants de Roma, com ara l'Amfiteatre. Finalment, el tercer dels objectius és mostrar la gloriosa victòria de l'Imperi contra els jueus en la Guerra de Judea.

Tenint present això, els edificis que es presenten serveixen per exemplificar aquestes tres bases. Per altra banda però, veurem també com les polítiques arquitectòniques de Domicià capgiren aquests missatges, convertint les diferents construccions en instruments de representació del seu poder i en testimonis de la megalomania de l'emperador.

Per portar a terme aquest anàlisi, el treball ha estat separat en apartats que fan referència a les diferents tipologies dels edificis. Així doncs, trobem una part dedicada als temples aixecats per la dinastia, una altra a aquelles construccions vinculades a la celebració d'espectacles, una per les construccions de caràcter més civil, una concentrada en les intervencions al Palatí i una cinquena pels diferents arcs de triomf.

En última instància, l'objectiu principal d'aquest treball és aquest anàlisi més polític, de caràcter legitimador, que trobem en els edificis de la dinastia Flàvia i que, per altra banda, tenia ja com a precedent a August i els inicis al segle I aC de la dinastia Julio-Clàudia.

2. METODOLOGIA:

Per l'elaboració d'aquest treball he començat la recerca amb el llibre que s'ha acabat convertint en una de les meves guies principals pel que fa a les bases de l'arquitectura Flàvia, *Emperors and architecture: a study of Flavian Rome* (1996) de Robyn Haydon Darwall-Smith. Per altra banda, l'estudi dirigit per Ricardo Mar, *El Palatí. La formació dels Palaus Imperials a Roma* (2005), m'ha proporcionat la informació referent a aquesta zona de la ciutat, i els complexos residencials que es van desenvolupar de la mà de la dinastia, a banda d'algunes de les causes i repercussions de les construccions que tracta, així com els antecedents arquitectònics que es trobaven al Palatí, especialment els de Neró.

Una altra de les fonts amb continguts més extensos que m'ha facilitat una segona lectura d'alguns dels edificis que es tracten en el treball ha estat el *Divus Vespasianus* (2009), que tracta el complex estudi portat a terme per Filippo Coarelli.

A nivell més específic, l'article de C.H. Lyes, *The Colosseum: an analysis of the inherent political and architectural significance*, m'ha ajudat a ordenar i contextualitzar les especificitats de l'amfiteatre Flavi. Per una visió més global i enfocada als aspectes purament arquitectònics d'aquest edifici vaig llegir el capítol dedicat al Coliseu del llibre *Arquitectura i societat a la Roma imperial* (any) de Jesús Oliver-Bonjoch Oliver.

Pel que fa a la informació referida als temes de la legitimació i les polítiques generals de la dinastia Flàvia, han pres molta importància les lectures i els articles relacionats amb les Guerres Jueves i el consegüent Triomf Flavi, que va representar la presentació de la nova dinastia.

Entre aquests, menciono *The Flavian Triumph and the Arch of Titus: the Jewish God in Flavian Rome* (2010) d'Emily A. Schmidt, que m'ha ajudat especialment a entendre la importància de l'esdeveniment.

Per altra banda, el tercer grup de lectures que han tingut un paper important en la redacció del treball són els textos clàssics, no necessàriament contemporanis als emperadors Flavis, que fan referència tant a la dinastia Flàvia en si mateixa com a la promoció d'edificis i esdeveniments a la que es van dedicar. Aquests textos, com són els de Suetoni, Tàcit o Marcial m'han proporcionat una imatge molt clara de com es va viure la història de la dinastia, des de la Guerra Civil en la que va desembocar la mort de Neró, fins a la mort de Domicià, l'últim emperador Flavi, allargant encara més fins a la reacció de Trajà vers el seu predecessor.

Malgrat disposar d'aquestes lectures, ha estat molt important no només anar comparant aquestes fonts entre elles, ja que algunes varien o arriben a contradir les seves informacions, sinó també tenir en compte que no tot el que es descriu o s'explica en aquestes lectures és realment el que succeïa en realitat. Un clar exemple d'això són els *Silvae* de Stadius, que utilitza una gran quantitat de metàfores i exageracions per descriure algunes de les habitacions de la *Domus Flavia* o l'Edifici del Fòrum.

Així doncs, a banda de la consulta de diverses fonts bibliogràfiques, gran part del treball ha estat la comparació entre elles mateixes, cosa que també ha passat amb les fonts modernes, ja que noves excavacions condueixen a noves interpretacions, algunes de les quals són discutides en aquest treball.

3. ANTECEDENTS HISTORICS

3.1. Neró i la *domus Aurea*

Gran part de les accions que Vespasià va portar a terme després de ser nomenat emperador van ser una reacció a l'anterior governant de l'Imperi. Neró no només havia actuat notablement sobre la ciutat, sinó que a més a més, a nivell institucional la seva mort havia representat el final de la dinastia Julio-Clàudia, el govern de la qual s'havia perllongat des de l'any 27 aC amb August fins al 68 dC amb la caiguda de Neró.

A nivell arquitectònic, l'actitud de Vespasià vers Neró va ser extremadament clara: separar-se completament de la política edilícia que s'havia desenvolupat en temps de l'últim Juli-Claudi, a més de la imatge que ell tenia de si mateix com a emperador. El nou emperador va dur a terme una sistemàtica *damnatio memoriae* del seu predecessor, destruint, però en molts casos també reaprofitant amb nous significats i funcions les construccions que havien estat aixecades en el regnat anterior.

Abans de començar a parlar d'aquestes intervencions Flàvies, considero important fer una introducció del que havia succeït a Roma abans de l'ascensió de Vespasià.

Neró Claudi Cèsar August Germànic puja al poder el 13 d'octubre de l'any 54, després de la mort del seu oncle, l'emperador Claudi, que l'havia adoptat deixant en segon pla el seu propi fill Britànic¹. El seu govern acabarà a l'any 68 amb el seu suïcidi, després que el Senat proposés la proclamació de Galba com a emperador i declarés a Neró com a enemic públic de l'Imperi (*Neró* 49), passada la rebel·lió de Gai Juli Vindex.

Un dels successos més destacables del seu govern és la transformació radical dels palaus imperials, concepte que veurem evolucionar al final de la dinastia Flàvia, per fer que esdevinguessin un símbol del seu règim. Podem considerar la *Domus Aurea* (fig. 1) una de les seves construccions més significatives, que a la llarga va utilitzar com un instrument polític.

Les actuacions de Neró sobre la ciutat venen marcades pel devastador incendi que va castigar Roma a l'any 64, a partir del qual trobem un nivell de destrucció que vindrà seguit per aquella produïda durant la Guerra Civil de l'any 69.

---

¹ Griffin, 1985, p. 30.

No obstant, cal destacar que a banda de les pèrdues que genera d'incendi, també deixa un terreny amb possibilitats de ser reorganitzat, i això és el que farà Neró, essent l'únic emperador que se sap que va intervenir en la ciutat amb la finalitat de portar-hi una organització més o menys coherent. Així, tenim una gran actuació des del govern, amb professionals que van assessorar i esbossar la visió que Neró tenia d'una "Nova Roma"². Això es va portar a terme a partir d'una legislació que regulava les dimensions, la localització i la composició dels edificis.

Tal i com ens explica Tàcit (15 i 38), la principal intenció de Neró amb la reconstrucció, era que els espais afectats per l'incendi poguessin tornar a ser utilitzats com més aviat millor. El resultat va ser, no només la renovació de la ciutat de Roma, sinó també l'inici de la construcció d'una de les residències imperials més espectaculars del món antic, la *Domus Aurea*.³

Per oferir una mirada de com era el projecte de Neró, està bé fixar-se en la descripció de Suetoni: "Es feu construir una casa que s'estenia des del Palatí fins a l'Esquilí, i l'anomenà, en principi, *Domus Transitoria*. Després, destruïda per l'incendi, la reconstruí i l'anomenà *Aurea*. Per donar-ne a conèixer l'extensió i l'esplendor, només cal dir que en el vestíbul s'havia pogut erigir una estàtua monumental de Neró, de cent vint peus d'alçada (uns 35 m); la mansió era tant vasta que contenia pòrtics de tres files de columnes i de mil passos de longitud (1.478 m); un estany similar a un mar, envoltat de cases que formaven ciutats, i a més, una extensió de camp en què es veien alhora horts, vinyes, pastos i boscos que contenien una gran quantitat d'animals domèstics i salvatges de tot tipus. La resta de l'edifici estava cobert de daurats i fet amb pedres precioses i nacre. El sostre dels menjadors estava fet amb tauletes de vori mòbils i foradades, per poder escampar, des de dalt i sobre els convidats, flors o perfums. La sala principal era rodona i girava sobre si mateixa, de dia i de nit, com el món." (*Neró*, 31).

És cert que els textos de Suetoni s'han de llegir sempre amb molta precaució, ja que tendeix a la hipèrbole. No obstant, també és certa la gran distribució de la que ens parla, ja que la *Domus Aurea* s'estenia per quatre dels turons de la ciutat, el Palatí, l'Opi, la Vèlia i el Celi (fig.2), que es connectaven entre si a través del que posteriorment s'anomenarà la vall del Coliseu.

---

² Darwall-Smith, 1996, p. 39.

³ Mar, 2005, p. 113.

El complex de la *Domus Aurea* va agafar com a punt de partida els gran palaus de les monarquies orientals, però prenent la forma d'una vil·la extremadament luxosa. El conjunt total ocupava aproximadament unes 80 hectàrees on els diferents edificis s'adaptaven a l'orografia del terreny.

L'accés principal al complex es trobava a l'extrem sud-est del Fòrum, a la Via Sacra, situada al turó de la Vèlia. L'atri que seguia prenia la forma d'una plaça porticada de planta quadrangular. Al centre hi havia una escultura de bronze d'aproximadament 35 m d'alçada que representava a Hèlios, el déu Sol, amb el rostre de Neró⁴. Aquest *colossos* serà el que posteriorment donarà el seu sobrenom de Colisseu a l'Amfiteatre Flavi.

Per altra banda, la construcció de la *Domus Aurea* va significar la interrupció de la construcció del Temple del Diví Claudi al mont Celi, del qual en va aprofitar part de la plataforma per construir un *nymphoeum*⁵.

Tornant al Palatí, també destaca el fet de que la *Domus Tiberina*, el primer palau construït al turó per l'emperador homònim, va ser reconstruïda i inclosa al projecte de Neró.

A la banda sud de l'Opi, es construeix el palau orientat al costat del qual s'hi aixecaran les termes⁶, que posteriorment esdevindran les Termes de Tit.

Les façanes de la *Domus Aurea* van cobrir-se amb estucs daurats, cosa que va ser el que li va donar el seu nom. El propòsit d'aquesta coloració va ser l'associació de l'emperador Neró amb Hèlios, el déu Sol.

Tot i que Neró mai va veure aquesta construcció acabada, va viure-hi des del 66 fins a l'any de la seva mort, el 68. Després de la Guerra Civil els successors de Neró també van habitar la *Domus Aurea* fins al període Flavi, quan Vespasià va començar les seves reformes, que es tractaran al llarg del treball. Entre altres actuacions de la dinastia Flàvia sobre els terrenys coberts per la *Domus Aurea*, també hi trobem l'enderrocament i substitució de diversos pavellons del període de Neró, la construcció de l'Amfiteatre i l'obertura al públic de les Termes de Tit.

---

⁴ Oliver-Bonjoc, 2004, p. 103.

⁵ Monument dedicat a les nimfes que podia prendre la forma d'una font o un brollador.

⁶ Coarelli, 1985, p. 226.

Aquest enorme complex havia adaptat el pendent mitjançant un seguit de terrasses, rampes i escalinates que pujaven des del nivell de l'estany de Neró. Sobre el palau hi hauria un altre pis suposadament format per diferents edificis i pavellons distribuïts amb diferents columnates i patis⁷.

L'ala oest del palau gira a l'entorn d'un peristil i, en general, presenta una tipologia i estructura convencionals. A l'est d'aquest peristil, veiem com la composició de l'espai es complica una mica amb l'afegit de les cambres anomenades *nymphoeum* d'Ulisses i de Polifem.

Com a la resta del complex, la decoració d'aquesta ala del palau estava formada per panells de marbre, estucs de colors i mosaics. També es van utilitzar pedres precioses, plaques d'ivori i làmines d'or. A més d'aquests materials de luxe, Plini el Vell explica que el palau també comptava amb decoració pictòrica, feta de la mà del pintor Fabullus (65. 120)

L'últim element que queda per destacar justament per la seva extraordinària sumptuositat és l'anomenada Sala Octogonal. Aquesta habitació ha estat identificada com el *cenatio*, el menjador, que descriu Suetoni quan parla de la sala circular que girava sobre si mateixa (*Neró*, 31, 2). Es tracta d'un espai de planta central, de forma octogonal amb cinc sales al voltant. El més interessant és la seva decoració. A primera vista, sembla ser que las murs hi ha restes de plaques de marbre, i també de pilastres i columnes situats als angles de l'octògon. Pel que fa a la cúpula no se'n té gaire més informació a banda de l'anteriorment citada per Suetoni.

A nivell d'estructura general, la *Domus Aurea* segueix les pautes de les vil·les romanes corrents i dels *horti* que ja existien a la mateixa ciutat. La diferència principal però, era la seva sumptuositat i la seva ambició, superior a tot allò que s'hagués vist a Roma fins al moment. Malgrat que cap dels luxes que associem a la residència de Neró eren quelcom sense precedents, és cert que l'extravagància del conjunt va sorprendre a la ciutat. Però aquesta desmesura tenia una raó de ser, i és que la funció de la *Domus Aurea* va esdevenir l'expressió del poder de l'emperador, per la qual Neró va basar-se en els principis de representació de les grans monarquies hel·lenístiques.

---

⁷ Oliver-Bonjoc, 2004, p. 106.

3.2. La Guerra Civil i l'any dels Quatre Emperadors

Una de les conseqüències més importants de la mort de Neró va ser el desencadenament d'una guerra civil entre els usurpadors que van voler aprofitar la caiguda de la dinastia per governar com a nous emperadors. En concret, seran quatre els qui es disputaran successivament el govern des del juny del 68 fins al desembre del 69, donant el nom al que es coneix com l'Any dels Quatre Emperadors. El primer d'ells serà Servi Suplicí Galba, que anirà seguit de Marc Salvi Otó. El següent, i possiblement amb el que es succeiran els episodis de més violència, serà Aule Vitel·li Germànic. Finalment tenim a Tit Flavi Vespasià, que al final s'aixecarà per sobre els seus predecessors com a instaurador d'una nova dinastia.

Tàcit ens descriu quin va ser l'abast d'aquests conflictes quan diu que “mai abans s'havia provat amb desgràcies més atroces pel poble romà ni senyals tan precises que no és missió dels déus la nostra seguretat, sinó el nostre càstig” (1. 2, 3).

Amb el final de la dinastia precedent s'havia trencat la línia de successió, i per tant la legitimitat dinàstica quedava fora d'escena. A raó d'això, trobarem que la guerra civil d'aquests anys no va significar només un conflicte militar, sinó que també va suposar una lluita ideològica per la legitimitat del poder⁸.

Els inicis d'aquest conflicte els hem de buscar en l'aixecament de Gai Juli Vindex, que juntament amb Galba justificaran la revolta dient que es defensaven d'intents d'assassinat per part de l'emperador⁹.

Per part seva, Neró mobilitza les seves legions, però rumors de la deserció en massa dels seus generals, portaran a l'emperador a fugir cap a Orient. El següent succés contra Neró va ser l'aixecament de la Guardia Pretoriana sota la instigació del seu prefecte, Ninfidi Sabí. Finalment, i amb el recolzament de la Guardia, el Senat declara a Neró enemic de l'Imperi (*hostis publicus*), fent que Neró fugi atemorit i s'acabi degollant a la seva vil·la a la illa de Faont (*Neró*, 49.4)

---

⁸ Escámez de Vera. 2017, p. 101.

⁹ Escámez de Vera. 2017, p. 104.

Un cop Neró és mort Galba s'enfronta al problema de la legitimació, i es basarà en un *omina imperii*, un presagi vinculat amb l'Imperi, relacionat amb August. Galba dirà que quan August l'havia conegut de nen, havia vaticinat que ell també seria partícip del poder (*Galba*, 4.1).

Per altra banda, Tàcit ens parla de la oposició que va rebre Galba en la seva entrada al govern, però un cop afogades les tensions prendrà el poder a Roma i es presentarà com el salvador dels romans (*Galba*, 11), lloc que posseirà des del 68 fins a inicis del 69.

Un cop emperador, la seva intenció serà crear una diferència evident entre els anys de tirania Neró, però malgrat que s'intentarà mostrar com un "bon emperador", no serà ben rebut a Roma, i Suetoni afirma que el seu caràcter li va guanyar burles per part del públic (*Galba*, 13). Aquesta situació empitjora quan un emissari de Germania entrega a l'emperador el missatge de que les tropes s'havien negat a jurar lleialtat a ningú que no fos el Senat i demanaven l'elecció d'un altre candidat (*Històries*, 1.12,1). En aquest moment, Galba desconeix el fet de que les tropes de la Colonia Agripinensis ja aclamen a Vitel·li com a emperador.

Davant d'aquesta situació, Galba adoptarà com a hereu a Pisó Frugi Licinià al 10 de gener de l'any 69. Segons ens informa de nou Suetoni, hauria estat aquesta adopció el que hauria portat a Otó, següent emperador en aquest convuls any, a planejar l'assassinat de Galba i el seu nou hereu (*Galba*, 13). Per altra banda, davant de la inestabilitat general amb els pretorians, Galba escollirà la *Castra Praetoria* com a lloc d'adopció, en comptes de sortir als *Rostra* del Fòrum.

Tot i les precaucions que pren, serà assassinat per una cavalleria dirigida per Otó, i posteriorment, Pisó serà degollat davant del Temple de Vesta, on s'havia refugiat, a mans d'un dels conjurat (*Galba*, 19.2).

Després d'aquests assassinats i el seu reconeixement per part de la Guardia Pretoriana, Otó comença el seu govern, des del gener del 69 fins a l'abril del mateix any, i en un primer moment sembla que va ser acceptat pel poble. Otó es recolza principalment en el poder pretorià per mantenir el seu govern, i veiem també com restituirà a Flavi Sabí, germà de Vespasià, el seu lloc com a *prefectus urbis*.

Per altra banda, no havien arribat més notícies de Vitel·li a Roma, de manera que era poc possible preveure la guerra civil que estava a punt de començar.

Durant el curt regnat d'Otó veiem una recuperació de la figura de Neró, cosa que posteriorment també farà Vitel·li i del que Vespasià es beneficiarà. Entre altres coses, el nou emperador restableix càrrecs oferts per Neró, i fins i tot intenta acabar la *Domus Aurea* (Otó, 7.). També destaca la desconfiança que hi ha entre la Guàrdia Pretoriana i el Senat, i el propi emperador i el Senat.

És en aquest context de poca tranquil·litat a la ciutat en el que s'emmarca l'avenç de les tropes vitel·lianes. Otó reuneix les legions de Panonia, Moesia i Dalmàcia al nord d'Itàlia per frenar a Vitel·li¹⁰ mentre que Cecina Aliè i Fabi Valent, davant de les tropes vitel·lianes, creuen els Alps i arriben a l'altura de Cremona. El resultat de diferents combats serà la derrota de les legions otonianes.

Davant d'aquest desastre, Otó decideix suïcidar-se per, segons el testimoni directe de Suetoni, evitar que continués la massacre (Otó, 10.3).

Vitel·li, el govern del qual s'estén oficialment des de l'abril del 69 fins el desembre del mateix any, prendrà precaucions contra els principals seguidors d'Otó, com per exemple els pretorians.

La seva marxa sobre Roma anirà acompanyada de saqueigs i excessos per part de les seves tropes, mentre que el Senat es reunirà amb Vitel·li per oferir-li els poder que ara li pertocuen. Malgrat això, a Roma és vist com un emperador cruel, condició a la qual s'afegeix la seva *impietas* i la seva golafreteria, molt mal vista en uns temps on a la ciutat hi ha una falta de subministres (Vitel·li, 13).

Una de les primeres diferències que es perceben amb Otó és que Vitel·li gaudeix de la seva victòria militar, i destaca per la seva naturalesa violenta. Aquestes són descripcions que trobarem dins del discurs Flavi relacionat a l'antic governant, que Vespasià presentarà com el responsable de la guerra civil per la que acaba de passar l'Imperi.

Segons ens narra Suetoni, la pròpia entrada del nou emperador a Roma ja causa mala impressió, i és que Vitel·li, tot i que portant una toga, entra al *pomerium* de la ciutat seguit per un exèrcit armat. Això, sumat al fet que dit exèrcit apareix descrit com tropes bàrbares, crea la sensació al poble de que la ciutat està caient en mans d'invasors estrangers (Vitel·li, 11).

---

¹⁰ Greenhalgh, 1975, p. 2 – 73.

Ja des de la seva arribada a Roma, el nou emperador no és ben rebut. D'aquesta manera, quan arriben les primeres notícies de l'alçament de Vespasià a Orient de la mà d'Aponi Saturní, la *legio III Galica* es passarà a la banda del nou usurpador, cosa que generarà por a la ciutat, que ja tem una tercera guerra civil (Dió, 64, 8, 2). Vitel·li prepara les legions per marxar cap al nord i enfrontar-se als homes de Vespasià, que s'havien situat als passos alpins orientals. Aquestes batalles resultaran amb la victòria de les tropes de Vespasià, mentre que a Roma, Vitel·li seguirà negant els avenços dels soldats vespasians.

Això farà que el poble se li posi en contra. Vitel·li atacarà a Flavi Sabí, i a la resta de seguidors de Vespasià entre els que hi havia Domicià, que hauran de buscar refugi al Capitoli.

Després d'una sèrie de combats, el temple de Júpiter Óptimus Màximus serà destruït, i Vitel·li establirà la seva victòria després d'assassinar a Sabí. Tot i això, enviarà missatgers a les tropes Flàvies per firmar la pau, però acabarà fugint de la ciutat al no obtenir cap resposta. Això el portarà a la seva mort, quan al 20 de desembre serà capturat al Palatí, insultat i portat fins al Fòrum, on serà executat.

Durant els combats a Roma i la poc gloriosa mort de Vitel·li, Vespasià es trobava a Egipte, on serà declarat emperador primer per Tiberi Alexandre, i posteriorment pel Senat. A mitjans de l'any 70 el nou emperador i fundador de la dinastia Flàvia arribarà a Roma.

Amb la seva arribada al poder, Vespasià (69 – 79) rebutjarà completament tant la visió que Neró havia tingut de la seva posició com a emperador, com la les seves egocèntriques polítiques arquitectòniques, i Titus seguirà la praxis del seu pare i predecessor, celebrant els jocs d'inauguració del Coliseu com a símbol de retornar a poble de Roma aquells terrenys que els pertanyen. Per la seva banda, Domicià es separarà de les actuacions de Vespasià i Tit per tornar a la megalomania que presentaven les edificacions neronianes, potser fins i tot a nivells superiors als de l'últim emperador de la dinastia Julio-Clàudia.

Al llarg del govern de la dinastia Flàvia es va acabar definitivament amb la revolta de Judea després del setge a la ciutat de Masada, que va anar seguida d'altres aixecaments militars dels que Suetoni ens parla, com els d'Egipte, la Gàl·lia i Germania (*Vespasià*, 25).

A banda dels conflictes militars, Vespasià va començar a reconstruir la ciutat després de la Guerra Civil amb intervencions com la restauració del temple de Júpiter Òptimus Màximus, a més de col·laborar amb la recuperació de les arques de l'imperi amb els béns obtinguts amb la victòria de les Guerres de Judea.

El govern de Tit (79 – 81) va ser convuls, ja que en els dos anys com a emperador va enfrontar-se a l'erupció del Vesuvi i amb el segon gran incendi a Roma a l'any 80 (Dió, 66. 22 – 24). Malgrat això, va seguir amb les restauracions a la ciutat i va inaugurar l'Amfiteatre Flavi iniciat en temps del seu pare.

Amb Domicià, declarat emperador per la Guàrdia Pretoriana després de la mort del seu germà (81 – 96) trobem un canvi en les polítiques arquitectòniques de la dinastia. Com ja s'ha dit, durant el seu regnat trobem un retorn a aquella visió egocèntrica que veiem amb Neró, i els edificis que aixeca en són un clar exemple. Amb la seva activitat edilícia, Domicià també va actuar sobre les reconstruccions de la ciutat amb un potent programa constructiu¹¹. Per altra banda, va ampliar les fronteres de l'Imperi fins a l'actual Escòcia¹², però va ser incapaç d'aconseguir una victòria sobre els pobles Dacis¹³.

Amb el seu assassinat, s'acaba el govern de 27 anys de la dinastia Flàvia i s'inicia el dels Antonins, inaugurat per l'emperador Marc Cocceu Nerva.

---

¹¹ Jones, 1992, p. 79 – 88.

¹² Jones, 1992, p. 127 – 144.

¹³ Jones, 1992, p. 138 – 142.

4. ARQUITECTURA I LEGITIMACIÓ

Vespasià governa l'Imperi des de l'any 69 fins al 79. En una de les primeres descripcions que Suetoni fa d'ell com a emperador, diu que quan arriba al poder li manca autoritat i "majestat" (*Vespasià* 7, 2). El que en realitat faltava al nou cap de l'Imperi era el mateix que havia faltat als seus predecessors: legitimació o una justificació per la seva presa del govern. Per aquesta raó, tant Vespasià com Tit que prendrà el lloc del seu pare a l'any 79 i fins al 81, organitzaran una gran campanya propagandística per mostrar al poble que podia acceptar a un emperador d'origen humil i sense relacions familiars amb les anteriors dinasties. D'altra banda, també els va servir per netejar les seves imatges davant dels ciutadans, i és que davant del poble, Vespasià podia ser vist encara com un altre dels usurpadors. Pel que fa a Tit, com ja es comentarà més endavant, la seva successió també va ser rebuda amb diverses hostilitats, però va acabar essent un dels emperadors més estimats.

Amb tot aquest procés també es buscarà reforçar la consolidació de la nova dinastia que s'alçava després dels més de cent anys de govern Julio-Claudi.

Així doncs, podem separar en tres els punts en els que es van concentrar els esforços dels dos primers emperadors de la dinastia Flàvia. El primer d'ells seria intentar establir una connexió amb la tradició clàssica i l'assimilació amb August i els anomenats "bons emperadors" de la dinastia Julio-Clàudia. El segon focus era el que representava el distanciament amb la figura de Neró i els seus successors, que Vespasià presentarà com a causants de la passada guerra civil. Finalment, també es buscarà commemorar la victòria contra els Jueus¹⁴.

Per desenvolupar tot el seu programa propagandístic, la nova dinastia es basarà en dos elements que seran crucials: el triomf Flavi, i les seves polítiques arquitectòniques. Així doncs, abans d'entrar a les explicacions dels conjunts edilicis dels Flavis, trobo corresponent fer una breu menció a què va significar aquest triomf, i quines són les principals línies d'actuació dels emperadors a nivell arquitectònic.

---

¹⁴ Vasta, 2017, p. 107.

4.1. El Triomf Flavi

El Triomf Flavi pròpiament dit va celebrar-se a Roma després de l'arribada de Vespasià i de Tit, ja a l'any 71. No obstant, podríem dir que aquesta celebració va començar ja amb els diversos espectacles portats a terme per Tit durant el seu viatge de tornada a la capital de l'Imperi.

Aquest gran desplegament de celebracions el podem associar a la voluntat i també a la necessitat de demostrar la *virtus* de la nova dinastia Flàvia. Per altra banda, Josephus ens narra com Tit va tenir una benvinguda a Roma del nivell de la Vespasià (120 -1).

Aquest triomf es celebra per commemorar la victòria contra els jueus, però d'altra banda, també podem parlar d'aquest esdeveniment com l'inici del programa de propaganda que justificaria la legitimació de la nova família Imperial, que a més es presenta com una dinastia d'emperadors-soldats que no necessita apropiat-se de victòries alienes, ja que ells mateixos han vençut en les seves respectives campanyes¹⁵.

Podem veure en aquest triomf els tres preceptes de legitimació dels que parlàvem abans. Primer de tot, al celebració va dur-se a terme a la manera tradicional, evitant els rituals dels que feia gala Neró, i acostant-se a les costums establertes per la dinastia Julio-Clàudia en les seves celebracions imperials.

Per altra banda, l'exhibició dels *spolia* extrets del Temple de Jerusalem, representa la victòria total dels Flavis en les Guerres Jueves. A això s'hi suma la mostra de poder militar del nou emperador, que deixa clar que qualsevol intent de revolta serà aplacat tal i com ho van ser les de Judea.

En general, l'objectiu del Triomf Flavi és mostrar al poble el nou govern després de la violenta guerra civil, presentant-se com els alliberadors i salvadors de la ciutat. També cal destacar que és la primera vegada que els tres membres principals de la família es presenten al poble com la nova dinastia imperial.

---

¹⁵ Vasta, 2017, p. 110.

4.2. Política arquitectònica

Abans s'ha mencionat la producció arquitectònica com a resposta a les accions de Neró, que se suma a altres funcions simbòliques i de representació en la que prenen importància tant els edificis aixecats de nou com aquells que es reconstrueixen. D'aquesta manera, molts dels temples o altres construccions destruïdes durant la guerra civil seran restaurades pels nous emperadors.

Per altra part, per establir la legitimitat de la nova dinastia Flàvia, el record de Neró havia ser esborrat, i per això veiem que la reacció de la nova dinastia a l'anterior govern va ser la de restituir al poble allò que l'emperador s'havia quedat per ell.

Amb aquesta iniciativa trobem alguns dels edificis que es discutiran més endavant, com ara els Banys de Tit, presumiblement aixecats sobre els banys de la *Domus Aurea*, o el Colisseu, per la construcció del qual es va assecar l'estany artificial de Neró (*Vespasià*, 9, 1).

Com veurem, Vespasià i Tit van crear una mena d'unitat temàtica en les seves construccions, que podríem anomenar gairebé propagandístiques. Tot i això, aquesta homogeneïtat es veurà trencada pel tercer i últim emperador de la dinastia, Domicià, que durant els seus anys d'emperador, entre el 81 i el 96, es convertirà en un governant més proper a les característiques de Neró. El seu caràcter egòlatra i megalòman el portaran a construir un dels palaus més impressionants de tota l'antiguitat romana, trencant totalment amb el projecte iniciat pel seu pare i el seu germà.

No obstant, l'abrupte final de la dinastia Flàvia amb l'assassinat de Domicià, no treu importància als grans i complexos projectes edilicis portats a terme des de l'any 69 i el 96, alguns dels quals, aquells situats a la ciutat de Roma, es discutiran a continuació, tant a nivell arquitectònic com a nivell simbòlic.

5. ARQUITECTURA FLÀVIA

5.1. Temples

Sota el mandat de Vespasià, la reconstrucció de temples destruïts i la construcció de nous es va convertir en un instrument de legitimació política, principalment per vincular el seu govern amb una Roma pacífica i respectuosa amb les tradicions, així com per mostrar-se com l'oposició a les actuacions de Neró i Vitel·li. Per aquesta raó, i com veurem seguidament, la reconstrucció de temples com el del Diví Claudi i el de Júpiter Òptim Màxim van ser unes de les seves intervencions més importants.

A Tit, que pel seu curt govern és l'emperador de la dinastia que menys va poder construir, se li atribueix l'inici d'un temple dedicat a Vespasià després de la seva mort, que suposadament acabarà Domicià.

Finalment, l'últim dels emperadors Flavis és el que més destaca en matèria edilícia en general, i especialment en la construcció de temples. A Domicià se li atribueixen diversos temples dedicats a Júpiter i a Minerva, a més d'alguns aixecats per déus estrangers com Isis i Seràpis, o també els dedicats en honor de la seva família. Malgrat això, les seves construccions no respondran a cap voluntat de legitimació, sino que representaran la inclinació de l'emperador cap a unes divinitats concretes, a banda de ser instruments d'autorepresentació.

Tant pel que fa als temples com en les altres tipologies de construccions, es veurà com Domicià es desvincula radicalment de les polítiques i voluntats dels seus predecessors.

Dit això, procedeixo al comentari tant arquitectònic com simbòlic i polític dels temples aixecats per la dinastia Flàvia, seguint un ordre cronològic de les seves construccions.

Temple de Júpiter Òptim Màxim. Vespasià i Domicià.

Com s'ha explicat anteriorment, el Capitoli, on es trobava aquest temple, va ser destruït durant els enfrontaments entre les tropes vitel·lianes i les forces flàvies, i durant el combat, el temple de Júpiter Òptim Màxim va ser cremat. Segons el que ens explica Tàcit, va ser “el més trist i més vergonyós crim que l'estat romà havia patit des de la seva fundació” (*Històries*, 3.71).

La reconstrucció del Capitoli juntament amb el temple (fig. 3 i 4) van servir a Vespasià per representar una nova etapa dins de l'Imperi que simbolitzava la renovació de Roma i el seu ressorgiment¹⁶. Per altra banda, les ruïnes del temple no només recordaven a les batalles i a la guerra civil, sinó que també es relacionaven amb el fet de que Vespasià havia arribat al govern de la mateixa manera que els últims tres emperadors, usurpant-lo a través d'alçaments militars i enfrontaments. Veiem en aquest cas com el programa constructiu de Vespasià és selectiu, esborrant aquelles circumstàncies negatives de l'arribada al poder del nou emperador.¹⁷

Malgrat la decisió de Vespasià d'aixecar aquest edifici, i la seva voluntat de pagar-ho amb els seus propis fons, va tenir alguns conflictes al Senat, especialment amb Helveti Prisc, que considera inapropiat que l'emperador ocupi un paper tant destacat en la construcció, i argumenta que s'hauria de quedar en una posició secundària, deixant que el Senat prengués la part principal en aquests casos. Aquesta querella la perdrà, i serà finalment Vespasià qui finançarà les obres¹⁸.

La reconstrucció de l'edifici contarà amb dues cerimònies preliminars. La primera d'elles, la de la col·locació del *Lapis Terminus*, celebrada al 21 de juny de l'any 70, abans de l'arribada de Vespasià, ens la narra Tàcit (*Històries*, 4, 53). Per altra banda, Suetoni (*Vespasià*, 8. 5) ens descriu l'inici de la construcció al novembre, ja amb Vespasià, durant la qual ens explica que la implicació de l'emperador va arribar a tal punt que no només va apartar la primera runa, sinó que a més va seguir carregant pedres sobre la seva esquena.

Aquestes anècdotes serveixen per exemplificar l'esforç que Vespasià va posar en ser vist com a responsable de la reconstrucció. Per altra banda, destaca també el fet de que s'esperés tant entre les dues cerimònies perquè l'emperador pogués assistir a la segona, demostrant que també hi havia la voluntat de donar a Vespasià el paper més important en aquesta construcció.

---

¹⁶ Vasta 2007, p. 117.

¹⁷ Vasta, 2007, p. 118.

¹⁸ Darwall-Smith, 1996, p. 43.

L'estructura aixecada en temps de Vespasià és una de les seves construccions més mal conservades, ja que a l'any 80 un altre incendi va destruir gran part del temple, juntament amb altres edificis de la ciutat. Aquesta segona reconstrucció va ser iniciada per Tit, però a causa de la seva mort, el seu acabament va caure en mans de Domicià.

Les obres s'inicien al 7 de desembre del mateix any de l'incendi, i aquesta seria una de les construccions flàvies que va patir més bona fortuna, ja que suposadament aguanta fins al segle V¹⁹, quan Stilicho arranca les plaques d'or que hi havia a les portes d'entrada.

La reconstrucció de Domicià ens mostra un temple construït sobre un gran podi format per murs paral·lels que mesurava aproximadament 60 x 65 metres²⁰. Segons les descripcions de Dionís d'Halicarnàs en les seves *Antiguitats Romanes* l'edifici era un temple hexàstil, és a dir amb sis columnes a la façana principal, dividides en tres files davant de la *cella*. Aquesta, per la seva part, també estaria dividida en tres espais, corresponent cada un als membres de la Tríada Capitolina, Júpiter, Juno i Minerva.

La resta d'informació que tenim del temple ens ve donada per les monedes. En una d'aquestes²¹ apareix un temple amb quatre columnes i una inscripció mal conservada on s'hi pot llegir CAPITOLIUM RESTITUTUM. Aquesta moneda però, data de l'any 82, just dos anys després de l'inici de les obres, cosa que seria poc probable el fet de que el temple ja estigués completat. De totes maneres, el que sí que seria possible és que el temple es comencés a utilitzar i representar sense necessitat d'estar acabat.

A nivell literari, el temple apareix mencionat en diverses obres. Una d'aquestes seria la *Púnica* de Sili Itàlic, que considera els Flavis, i concretament a Domicià, la culminació de la glòria de Roma, i assenyala aquest temple com una de les seves millors construccions (88 – 92). Per altra banda, però Plutarc apareix censurant la construcció com a Domicià per la seva extravagància i el seu mal gust (*Moralia*, 90 – 117). No obstant, és també d'ell de qui ens arriba la descripció de com Domicià va encarregar columnes de marbre del Pentèlic i va daurar les façanes del temple.

---

¹⁹ Zosimus, V, 38.

²⁰ Darwall-Smith, 1996, p. 106.

²¹ BMC 251.

Altres fonts artístiques posteriors²² en descriuen el frontó i l'estàtua de culte. Del primer en diuen que representava a Júpiter al centre amb Juno i els Diòscors, Càstor i Pòl·lux a la dreta, i Minerva i Mercuri a la seva esquerra. A cada banda hi apareixerien els carros del Sol i de la Lluna i possiblement un ciclop a cada un dels extrems. De totes maneres, queda clar que era un frontó molt treballat al qual Domicià devia dedicar una quantitat important d'esforços econòmics.

Pel que fa a l'estàtua de Júpiter, la representació d'aquest temple en va variar la tipologia, presentant al déu assegut en un tro amb l'*himation* a l'esquena i sobre l'espatlla esquerra²³.

Amb les descripcions tant de les cerimònies, com les que ens han arribat a través de monedes o referències literàries, podem apreciar com Vespasià i Domicià després d'ell, van tractar aquest edifici com una de les seves cartes de presentació. Ambdós eren molt conscients que aquesta seria una de les construccions més importants dels seus respectius governs, i per aquesta raó no van escatimar en els esforços dedicats.

Temple del Diví Claudi. Vespasià.

Amb una intenció similar a la que hi ha darrere la reconstrucció del temple de Júpiter, Vespasià també restaura el Temple dedicat al Diví Claudi (fig. 5), que Neró havia enderrocat parcialment per construir-hi un dels *nymphaeum* de la *Domus Aurea*. Aquesta maniobra respon a la voluntat del nou emperador de retornar al poble aquelles terres que Neró els hi havia tret pel seu propi ús.

Vespasià no només restaurarà el temple físicament, sinó que també ho farà amb el culte al propi Claudi, que havia quedat en un segon pla durant el període de Neró. La raó per fer això serà agafar la figura de Claudi com un instrument més de legitimitació.

Actualment no queda gaire del podi de 180 x 200 metres que Agripina, vídua de Claudi, havia aixecat al mont Celi mirant cap al que avui és la Vall del Colisseu, on en un principi s'havia de situar el temple. Malgrat això, gràcies a les subestructures que resten es poden veure algunes traces de tres dels costats (fig. 6).

---

²² Darwall-Smith 1996, p. 106.

²³ Darwall-Smith 1996, p. 107.

Es tractava d'un temple modest, envoltat per unes incisions al terra on suposadament hi hauria hagut espai per plantar flors²⁴. S'ha suposat que la façana tenia sis columnes, i per altra banda, no queda clar si la banda oest forma part de l'edifici original o si és part de reconstrucció vespasiana. Per la seva part, el costat est donava a la Via Claudia, una paret coberta de nínxols, possiblement afegits a sobre del mur original en època neroniana. La façana nord estava formada per un passatge ple d'habitacions cobertes amb voltes, construïdes directament dins del turó²⁵.

Amb aquest temple i les part construïdes de Neró que veiem que Vespasià va aprofitar, notem com el nou emperador no tenia problemes en utilitzar construccions del seu predecessor mentre no entressin en conflicte amb les polítiques que impulsava o la manera en com es volia representar.

Parlant en aquest nivell de representació i legitimació, cal recordar que la mort dels Julio-Claudi encara representava un cop fort per la societat romana. D'aquesta manera, Vespasià veu que necessita la figura d'un membre de la dinastia anterior per assentar les bases del seu poder. No obstant, no escull a Neró com havien fet els seus predecessors, sinó que optarà per recuperar el culte cap a Claudi a partir de la restauració del seu temple. Una altra de les vessants d'aquesta relació amb Claudi és que els primers èxits militars de Vespasià a Britània i Germania van succeir-se sota el govern i les ordres de Claudi.

A part d'aquesta vinculació militar, Vespasià es servirà de l'acceptació que havia tingut Claudi com a emperador entre el poble romà per intentar establir una connexió amb la dinastia anterior. A més també compararà la figura de Claudi amb la de Neró, fent-lo quedar encara més malament i presentant-se a si mateix com un dels "bons emperadors".

Temple de la Pau. Vespasià.

Josephus ens explica que el Temple de la Pau (fig. 7 i 8) va ser concebut immediatament després del triomf de l'any 71 (7, 158), i Dió ens diu que va ser dedicat a l'any 75 (65. 15, 1 – 2). Suetoni ens diu que es trobava *foro proximum* (Vespasià, 9, 1), concretament entre la Basílica Emilia del Fòrum Romà i el carrer de l'*Argiletum*.

---

²⁴ Darwall-Smith, 1996, p. 57.

²⁵ Darwall-Smith, 1996, p. 58.

Posteriorment, tal i com ens diu Coarelli²⁶, aquest temple compartirà la seva paret nord amb la del Fòrum Transitori de Domicià.

L'estructura del temple, que a partir del segle IV dC serà conegut amb el nom de Fòrum de la Pau²⁷, es basava en una plaça de planta rectangular de 135 x 110 metres, coberta per columnates en tres de les seves quatre bandes. Aquesta quarta paret no porticada estava conformada com una façana que discorria seguint el camí de l'*Argiletum*. A l'extrem sud-est hi havia el temple, també de base rectangular i a nivell de terra en comptes d'alçar-se sobre un podi²⁸. A l'absis del temple hi havia situada l'escultura de la *Pax*, una figura femenina asseguda sobre un pedestal, gairebé a 5 metres d'alçada. El terra de la sala de culte estava cobert per discos de marbres de colors, i a la façana del temple s'hi aixecaven sis columnes monumentals. A l'exterior s'hi trobava l'altar, de 6 x 18 metres.

A banda i banda del temple hi havia annexades dues sales més petites, que les fonts ja citades anomenen *Bibliotheca Pacis*²⁹.

Per altra part, la distribució de la plaça central girava al voltant de les sis fonts que, dividides en dos grups de tres, recorrien l'espai per deixar al centre lloc pel culte. Aquestes fonts allargades, fetes amb petits murs de maons, estaven flanquejades per flors i plantes.

Mentre que aquesta estructuració del temple amb els jardins al davant és interessant, el que realment destaca és tot el que hi havia exposat en els pòrtics que rodejaven la plaça i l'interior del propi temple. Josephus ens narra les grans peces d'incomparable valor, la majoria d'origen grec, que Vespasià havia portat per exhibir al públic (7). Plini el Vell, per part seva, assegura que juntament amb el conjunt en el que aquestes peces s'exposaven, era “una de les construccions més boniques que el món havia vist” (*Història Natural*, 36, 102).

Gran part d'aquestes escultures eren peces que Neró havia transportat a la *Domus Aurea* i a altres de les seves construccions, però també s'hi trobaven alguns dels *spolia* extrets del Temple de Jerusalem, com ara el canelobre de set braços.

---

²⁶ Coarelli, 2009, p. 71.

²⁷ Coarelli, 2009 p. 72.

²⁸ Vasta, 2017, p. 125.

²⁹ Plini i Josephus.

En conjunt, aquest temple és una construcció inusual. Considerat posteriorment un fòrum, dista molt de relacionar-se amb els de Cèsar (46 aC) o el d'August (2 dC), consagrats com a espais administratius. Lluny d'això, el Fòrum de la Pau es pot considerar com un santuari, un jardí al mig de Roma, un lloc d'estudi amb les biblioteques que flanquejaven el temple, i un museu amb les escultures que s'hi exhibien.

Tot i commemorar el final de la guerra civil posterior a la mort de Neró i la pacificació del Pròxim Orient amb la repressió de la revolta dels Jueus a l'any 70, aquesta no sembla ser la principal funció del Temple de la Pau per Vespasià, sino que de nou, ens presenta un espai que el separa de l'egocentrisme de Neró, exposant les seves obres. Per altra part, l'apropa a la figura d'August en quan expositor de peces de totes les parts de l'Imperi. Finalment, el tercer dels preceptes de representació anteriorment anomenats, el trobem en tota la mostra dels *spolia* trets de les Guerres Jueves, que representen la victòria definitiva a Orient³⁰.

Temple del Diví Vespasià i Temple de Vespasià i Tit. Tit i Domicià.

Malgrat l'acceptació general que va acabar rebent el govern de Vespasià, Tit va trobar-se amb problemes a l'hora d'assumir el poder. La seva entrada com a emperador va ser rebuda de manera hostil per molta part de la societat, i per aquesta raó, Tit també va necessitar legitimar el seu govern i acabar de consolidar la nova dinastia com el seu segon membre. La divinització de Vespasià va ser una de les accions que va portar a terme amb aquest objectiu.

La divinització de l'anterior emperador significava l'herència divina tant de Tit com de Domicià, que ja a partir de l'any 81 van començar a anomenar-se *divi filius*³¹. Tot i això, el fet de que es divinitzés a Vespasià un any després de la seva mort demostra que hi havia una certa indecisió, ja que la proposta podria ser mal vista al ser el primer emperador divinitzat passada la dinastia Julio-Claudia. Però Vespasià tenia bona relació amb el Senat, i en realitat aquests van acceptar sense cap mena de conflicte la proposició de Tit.

---

³⁰ Vasta, 2017, p. 127.

³¹ Darwall-Smith, 1996, p. 98.

Tit morirà el 13 de setembre de l'any 81, quan només es portaven aproximadament vuit mesos de construcció del temple, que per altra part, sabem que s'inaugura a l'any 87³². El responsable de la seva obertura serà Domicià, que hi afegirà també el culte a Tit divinitzat, possiblement amb la mateixa intenció amb la que aquest va divinitzar el seu pare, provenir d'una família de déus per justificar la seva legitimitat al poder.

El temple, es troba a la zona nord-est del Fòrum Romà, amb el temple de la Concòrdia a l'esquerra i el Pòrtic dels Consenti a la dreta. És un edifici hexàstil (de sis columnes) que mesura 33 x 22 m, i és una de les poques construccions amb intervencions de Domicià del qual en queden restes d'aquest període. Amb estudis fets sobre la seva construcció s'ha pogut conèixer millor l'edifici. La base del temple feia 1.35 x 8.25 metres, i al costat s'hi adossaven unes sub-bases de blocs de travertí destinades a aguantar les columnes corínties que cobrien la façana.

Entre les restes visibles que queden del temple hi ha tres de les seves columnes de gairebé 14 m d'altura amb capitells corintis(fig. 9), i part de l'entaulament, que actualment es troba al *Tabularium*³³. Unes altres de les restes que ens queden demostren que el podi d'aproximadament 4 metres sobre el que s'aixecava el temple no estava folrat amb marbre³⁴, però gràcies a diversos estudis se sap que tant l'interior com la façana estaven ricament decorats³⁵. L'entaulament tenia una altura de 3 metres, i estava rematat amb un frontó coronat per un timpà. L'arquitrau que forma l'entaulament està decorat per files de perles, i sobre del fris i trobem una decoració a base de permòdols i dentells³⁶. El fris pròpiament dit, estava decorat amb motius relacionats als rituals de sacrificis.

Per altra banda, malgrat la exuberant decoració que trobem en l'edifici, aquest era un temple amb una estructura molt més clàssica si la comparem amb altres construccions de Domicià, o amb altres edificis flavis en general, com el ja mencionat Temple de la Pau. Aquest edifici era el tribut oficial que Domicià va dedicar a la seva família, cosa que ja tenia antecedents en la dinastia Julio-Clàudia. Això, sumat a la seva aparença tradicional, va propiciar que el temple s'acabés sense problemes, i malgrat les reformes fetes en el període de Septimi Sever, també va permetre la seva pervivència.

---

³² Coarelli, 2009, p. 75.

³³ Angeli, 1992, 104.

³⁴ Ward-Perkins, 1981, pg. 72.

³⁵ Blanckenhagen, 1940, p. 139

³⁶ Stamper, 2005, p. 287.

Temples de Júpiter. Domicià.

La major part dels edificis que Domicià va aixecar durant el seu govern eren temples, raó per la qual Marcial (4, 4) l'alabarà, però també li serviran per legitimar el seu govern i per establir la seva posició com a emperador, molt propera a la visió de Neró.

Dins de tots el temples dedicats destaquem ara les construccions aixecades en honor a Júpiter. Ja hem parlat de la seva intervenció en el temple de Júpiter Òptim Màxim, però aquest no va ser l'únic dedicat a aquesta divinitat. Segons les fonts (*Domicià*, 5), a banda del temple ja mencionat, també se li atribueix el de Júpiter Custos.

Per entendre la intencionalitat d'aquest edifici, cal recordar que Domicià es trobava a Roma durant el setge de Vitel·li. Concretament, quan les tropes vitel·lianes ataquen i destrueixen el Capitoli, Domicià i el seu oncle s'hi estaven amagant. Dels dos, només el futur emperador en sortirà en vida, amagant-se dins de la casa d'un custodi del temple de Júpiter. Per aquesta raó, i a mode d'ofrena, Domicià aixecarà el temple dedicat a Júpiter Custos com un agraïment per haver sobreviscut el conflicte.

D'aquest temple en queden poques evidències arqueològiques, i per aquesta raó fins i tot la seva localització està discutida. Un dels possibles emplaçaments podria ser a sota de la Via del Tempio di Govi, on es va descobrir un podi que s'ha atribuït a aquest temple. Però Coarelli desmenteix l'atribució quan diu que la forma de la plataforma no encaixa amb la suposada estructura d'un temple modest com aquest³⁷.

De nou, per a més informació recorrem a les descripcions de Tàcit (3. 74), que descriu el temple com a *ingens*, i afegeix que contenia una imatge que representava a Júpiter portant a Domicià en braços.

A part del temple de Júpiter Custos, també s'han volgut atribuït a Domicià tres temples més, el de Júpiter Victor, el de Júpiter Strator i el de Júpiter Propugnator. Malgrat les atribucions contemporànies, no hi ha referents d'aquestes edificis ni de la seva relació amb Domicià a les fonts clàssiques, i de la mateixa manera, l'arqueologia no ha pogut identificar-los.

---

³⁷ Coarelli, 1984, p. 45.

Per altra banda, amb aquests exemples veiem com, la relació de Domicià amb Júpiter era una amb pocs precedents, ja que algunes vegades l'emperador era vist com la mateixa representació de Júpiter a la terra. A banda d'això, buscava vincular-se amb el déu per afavorir la seva pròpia imatge. S'identifica amb Júpiter, cosa que ni el seu pare ni el seu germà havien fet, per exaltar la visió que tenia d'ell mateix i de la seva posició com a emperador³⁸.

Temple de Minerva Calcídia. Domicià.

Podríem dir que Domicià va tenir una relació més forta amb Minerva que amb Júpiter, cosa que dona peu a totes les construccions que va aixecar-li. A diferència de la major part dels edificis que va arribar a construir, que eren reconstruccions o rehabilitacions, les obres fetes en honor a Minerva eren completament noves.

Aquest temple en concret no es va identificar fins que es va descobrir i estudiar el fragment 35f del *Forma Urbis Romae*, on apareix representat com un edifici de planta circular, anteriorment associat al *lavacrum* dels Banys d'Agripa³⁹.

Amb la representació que es mostra en el *Forma Urbis Romae*, juntament amb una que ens apareix en numismàtica⁴⁰ es pot arribar a reconstruir l'estructura del temple. Es tracta d'un edifici petit, de planta circular, situat davant del *Porticus Dvorum*, del que ja es parlarà. Com es pot veure a la moneda, l'edifici està elevat sobre un podi, i hi apareixen dues columnes flanquejant una figura femenina portant un casc, una llança i un escut que apareix corrent. És presumible que la totalitat del temple estigués envoltada per un pòrtic o una columnata.

Pel que fa a l'origen i el significat del nom del temple, Coarelli⁴¹, troba molt significativa la seva col·locació davant del *Porticus Divorum*, un monument dedicat a Vespasià i Tit, i pensa que l'edifici podria haver estat concebut amb la idea de que Minerva protegeix el conjunt. Per aquesta raó, ell proposa la traducció del nom com a "aquella que guarda la porta" tot i que no especifica com ha arribat a aquesta conclusió.

---

³⁸ Darwall-Smith, 1996, p. 115.

³⁹ F. Castagnoli, 1960, p. 91 – 95.

⁴⁰ *Denarius* BMC241.

⁴¹ Coarelli, 1985 p. 297 – 298.

Temple de Fortuna Redux. Domicià.

Aquest edifici ens apareix com un exemple de la voluntat de Domicià d'expressar el seu poder militar tot i que Domicià no va combatre en cap guerra abans d'assolir el poder.

Les descripcions que en tenim ens arriben de Marcial (8.65), recopilades a dins del llibre VIII, que es publica entre els anys 93 i 94. El fet de tenir aquestes dates de publicació ens ajuda també a situar cronològicament l'edifici, que s'hauria construït o inaugurat entre aquests anys. Marcial ens diu que el temple s'aixeca per commemorar un triomf de Domicià, possiblement sobre els Dacis.

Per alta banda, Marcial també descriu un arc al costat del temple que suposadament estaria coronat per una parella d'elefants, animals amb connotacions divines, a sobre dels quals hi hauria una escultura d'or que representaria a Domicià (8, 65).

Pel que fa a la localització del temple, és un tema que genera controvèrsia, principalment perquè les fonts indiquen que es trobava a prop i mirant cap a la *Porta Triumphalis*, situació de la qual se'n sap relativament poc.

Però malgrat que el seu lloc i les seves mesures són desconegudes, se'n pot reconstruir la façana, principalment a través d'un dels relleus de l'arc de Constantí. Una de les peces datades del període de Marc Aureli ens mostra a l'emperador tornant a Roma, passant pel davant d'un temple tetràstil, és a dir, de quatre columnes. Al frontó d'aquest temple s'hi representa un orb a l'esquerra, una roda a la dreta i una figura femenina amb una cornucòpia i una patena a les mans. La dedicació d'aquest temple a la deessa Fortuna, sumat al context triomfal en el que se'l representa fan pensar que hi ha una alta probabilitat de que es tracti del temple de Domicià dedicat a Fortuna Redux⁴². A més, aquesta representació també ens indica que passat l'any 96 Trajà no hauria destruït el temple, tot i que possiblement sí que l'hagués modificat.

El fet de poder reconstruir la façana d'aquest temple en ajuda també a interpretar-lo. Amb la monumentalització del retorn triomfal d'una guerra, Domicià volia mostrar que ell, igual que el seu pare i el seu germà, també era un bon soldat.

---

⁴² Darwall-Smith, 1996, p. 131.

Temple d'Isis i Serapis. Domicià.

És inusual la d'un temple com aquest, que Dió (66. 24, 2) anomena com una de les víctimes del devastador incendi de l'any 80. El que més sorprèn és el fet de que el Cronògraf del 354 atribueixi a Domicià, l'emperador, aquestes obres de restitució. Tot i això, es coneix que Domicià tenia interès per la religió egípcia.

Per altra banda, sembla que en època dels Flavis, Isis i Serapis havien guanyat un punt de suport a Roma, ja que Vespasià i Tit podrien haver millorat la seva situació. Això ve de que, a l'any 69, després de sufocar la revolta dels jueus i ser anomenat emperador, Vespasià es dirigeix a Alexandria, on suposadament, Serapis havia expressat el seu suport per ell. Per aquesta raó, hi havia causes dins de la família que afavorien el fet de mirar amb bons ulls les divinitats egípcies.

La zona d'aquest temple s'ha excavat molt poc, i l'evidència més important que es té sobre ell és la identificació de la meitat de l'edifici al fragment 35-m del *Forma Urbis Romae*. Allà apareix representat com un pati rectangular etiquetat amb el nom de *Serapeum*, un pòrtic semicircular al sud i un arc amb tres fornícules al l'est. Per la banda nord s'hi veu també part d'una fila de columnes⁴³.

Aquesta representació coincideix amb les excavacions portades a terme a l'any 1957⁴⁴. Per altra banda, no es té constància de cap intervenció important en el conjunt des dels temps de Domicià, però com que Adrià va actuar sobre la zona en general, costa diferenciar les parts de l'un i de l'altre⁴⁵. Tot i això, es poden fer algunes especulacions, com per exemple que el fet de que hi hagués un espai anomenat *Serapeum* significava que els llocs de culte dels dos déus estaven separats. A més, han sobreviscut dues parts del temple, els dos arcs dels extrems del pati central, que al Renaixement van ser estudiats i se'ls hi va posat nom: el de l'oest es va anomenar *Giano accanto alla Minerva*, i el de l'est, *Arco di Camigliano*. Com ja s'ha mencionat anteriorment, tot i tenir una predisposició familiar a interessar-se cap al culte a divinitats egípcies, Domicià anirà més lluny en aquest sentit, fins al punt que se'l podria anomenar un "egiptòfil"⁴⁶.

---

⁴³ Darwall-Smith, 1996, p. 142.

⁴⁴ Gattim 1973, p. 84 – 85.

⁴⁵ Boatwright, 1987, p. 54 – 56.

⁴⁶ Darwall-Smith, 1996, p. 150.

Temple de la *Gens Flavia*. Domicià.

A nivell de significació, aquest és un dels edificis més inusuals que trobem entre les construccions de Domicià i de la dinastia Flàvia en general. A més que hi ha nombroses atribucions Domicià i les fonts contemporànies en parlen molt (Marcial, 9, 1, 20, 34, Stadius, 4, 3, 17 – 18 i Cronògraf del 354), també és un dels més desconeguts fins ara. Per altra banda, és cert que Suetoni ens diu que Domicià aixeca aquest temple al lloc on ell mateix va néixer, és a dir al Quirinal (*Domicià*, 1, 1).

Unes excavacions portades a terme en aquest lloc, a l'entorn de les antigues termes de Dioclecià, van localitzar fragments d'escultures i altres restes que formarien part d'un conjunt⁴⁷. Entre aquests descobriments hi trobem part de l'estructura d'un complex que dimensions gegants que formen una plataforma de 123m de llargada envoltada a tres de les seves bandes per un pòrtic. Al centre d'aquest espai s'hi troba un podi de 47m de costat sobre el qual possiblement s'hi aixecava un edifici de planta central⁴⁸.

Pel que fa a restes de decoració que s'han trobat a la zona, hi ha un fris apareix un *flamen*, soldats i el bust inconfusible de Vespasià. Amb aquest últim detall, és probablement indiscutible la seva datació en el període Flavi, i més concretament en època de Domicià. Aquests fragments es poden agrupar també en dos relleus. En el primer hi veuríem representat el sacrifici d'un brau, mentre que el segon tindria una lectura de caràcter militar⁴⁹. Per la seva localització i la seva datació aquests fragments s'han relacionat amb el temple dedicat a la *Gens Flavia*.

De nou, aquesta vegada a nivell de datació, les fonts clàssiques són unes de les evidències més importants que ens arriben. Marcial (9, 1, 3, 12, 20, 34 i 39 5 – 6) és el primer de parlar-ne, i posteriorment apareixen també al *Silvae* de Stadius (4, 3 18 – 19). Ambdós descripcions del temple apareixen en volums publicats a partir de l'any 94, cosa que fa pensar que els temples datarien d'entre aquest any i el següent, el 95.

El temple tenia diferents funcions. La primera d'elles era la de destacar el lloc de naixement de l'emperador. La segona, i possiblement una de les principals, era la de ser un mausoleu familiar, i la tercera, estretament vinculada a aquesta, era la d'esdevenir el centre del culte a tota la *gens* Flàvia.

---

⁴⁷ Koeppel, 1980, p. 14 – 29.

⁴⁸ Coarelli, 2009, p. 224.

⁴⁹ Darwall-Smith, 1996, p. 160.

Suetoni ens parla de l'edifici com a mausoleu quan descriu el que es fa amb el cos de Domicià després de la seva mort (*Domicià*, 17. 3), i assumeix que també hi havia enterrada la resta de la família, tot i que no se'n tenen proves.

Amb aquesta construcció, es pot pensar que Domicià intenta buscar un tipus d'alternativa al Mausoleu d'August, però amb la diferència que aquest temple es converteix en un lloc de culte. De nou, veiem en aquest edifici, la voluntat de legitimació de Domicià a través dels honors dedicats a la seva família.

5.2. Edificis per espectacles

Vespasià utilitza la construcció d'edificis destinats a la promoció d'espectacles per demostrar al poble com les seves iniciatives contradiuen aquelles de l'anterior emperador. Com s'ha mencionat anteriorment, les polítiques de Vespasià, en part, retornen a la societat romana tot allò del que Neró s'havia apoderat. L'exemple més clar d'això són les intervencions portades a terme a la que avui es coneix com la Vall del Colisseu, i dins d'aquesta, evidentment destaca el propi Amfiteatre Flavi. Per altra banda, Suetoni cita la restitució d'edificis malmesos durant la guerra, com seria el cas de la *scena* del Teatre de Macellus (*Vespasià*, 91, 1).

Tit seguirà de nou les directrius del seu pare, tot i que aquesta vegada, especialment amb la promoció dels cent dies de jocs que serviran d'inauguració pel Colisseu, intenta netejar la seva imatge davant del poble, que com s'ha dit anteriorment, l'havia rebut de manera hostil.

Per la seva banda, tot i que intervindrà també en alguns aspectes del Colisseu, les construccions de Domicià respondran al seu gust privat, sobretot aquell relacionat amb la cultura i els jocs grecs. No obstant això, també el veiem restituir espais anteriorment destruïts, com per exemple la Naumàquia.

Amfiteatre Flavi o *Colosseum*. Vespasià, Tit i Domicià.

Possiblement aquest sigui l'edifici més conegut d'entre tots els que els membres de la dinastia Flàvia van arribar a aixecar, de la mateixa manera que es pot considerar el més ben conservat d'entre tota la resta. El Colisseu (fig. 10.) és un d'aquells edificis que ajuntes els tres prospectes de legitimació de la dinastia.

Un d'aquests era allunyar-se de polítiques com les de Neró i a la vegada apropar-se a aquelles dels bons Julio-Claudis. En el cas de l'amfiteatre, és clar com l'emperador, una vegada més, es presenta tornant al poble allò que Neró els havia tret, aquesta vegada al construir els jardins de la *Domus Aurea*.

Per altra banda però, també veiem com aixecant aquest edifici Vespasià es relaciona amb la figura d'August, argumentant que l'antic emperador havia planejat la construcció a Roma d'un amfiteatre de pedra⁵⁰. Aquest fet de no atribuir-se només a si mateix la planificació d'aquest edifici es va sumar al de retornar els terrenys trets per Neró, cosa que va millorar en gran mesura la imatge que Roma podia haver tingut del nou emperador.

A més, també és important notar com en un edifici com aquest, l'entrada estava permesa a tothom, tot i que mantenint una estricta segregació que no desagradava als ciutadans. Pel que fa als altres aspectes ideològics i de significació aquests seran tractats més endavant, després de descriure la localització i l'arquitectura de la construcció.

La localització del Colisseu no només és destacable per ocupar el lloc de part de la *Domus Aurea*, sinó que també perquè en el moment de la seva construcció només estava flanquejat per l'arrasat Temple de Claudi i el Colós de Neró, que Vespasià convertirà en una estàtua gegant del déu Hèlios⁵¹. D'aquesta manera, la gran massa de pedra era visible pràcticament des de tot arreu.

Pel que fa a l'arquitectura de l'edifici, val a dir que no va ser una construcció extraordinàriament revolucionària, sinó que ja tenia paral·lels en els motius de la seva estructura. El que la fa sobre sortir però, són les seves dimensions.

Les obres de l'Amfiteatre Flavi s'inicien durant el mandat de Vespasià, concretament entre els anys 70 i 72, quan Marcial (2.5,6) ens diu que Vespasià havia refet els fonaments de l'*stagnum* de Neró, que no haguessin aguantat la nova estructura.

Aquesta nova fonamentació es va formar a partir d'un seguit d'anells de ciment cobertes amb travertí, sobre els quals s'hi aixeca un esquelet d'anells concèntrics també de travertí i omplerts amb tova.

---

⁵⁰ Lyes, 1999, p. 2.

⁵¹ Lyes, 1999, p. 3.

Malgrat poder establir unes dates aproximades i els inicis de l'edifici, el cert és que costa bastant atribuir les diferents parts de l'edifici a cada un dels flavis⁵². El que queda mínimament clar però, és que Vespasià comença les obres, Tit en celebra la inauguració a l'any 80, i que Domicià intervé en la construcció de passatges per millorar la mobilitat sota l'arena.

Una de les seves característiques principals són les seves dimensions, que fins aquell moment no tenien paral·lel. Un altre element que només s'havia vist en edificis puntuals com ara el Teatre de Marcellus, és la superposició dels ordres de les columnes dels diferents pisos. D'aquesta manera, les voltes que conformaven la façana dels quatre nivells diferents quedaven flanquejades per columnes d'ordre dòric en el pis inferior, jònic al segon i corinti al següent. L'últim dels pisos contava amb pilastres també d'ordre corinti⁵³. La raó d'aquesta façana la trobem en el fet de voler fer més accessible l'edifici. On una massa de pedra hagués quedat pesant i potser desagradable a la vista, un edifici format per *fornices* semblava fet a una escala més humana. A banda d'això, també solucionava la qüestió de l'accés al Coliseu⁵⁴.

Del seu interior, en destaquen els passatges de sota l'arena (fig. 11), possiblement construïts per Domicià, ja que hagués estat complicat inundar el Coliseu pels jocs inaugurals tenint els animals just a sota⁵⁵.

Pel que fa a aquesta inauguració, les millors descripcions que ens n'arriben són els versos del *Liber Spectaculorum* de Marcial. En ells no només ens parla de les dimensions del Coliseu, dels espectacles que s'hi van celebrar o dels edificis que va substituir l'amfiteatre, sinó que també ens el descriu com un lloc on tots els habitants de la ciutat, encara que de diferents classes i nacions, es reunien per poder admirar l'emperador.

Per altra banda, veient la complexitat de la celebració d'inauguració, no sorprendria pensar que el propi Vespasià havia iniciat o planificat els seus preparatius, ja que tant la quantitat d'animals com el temps que requeria buscar-los, capturar-los i portar-los a Roma eren de dimensions desmesurades.

---

⁵² Darwall-Smith, 1996, p. 79.

⁵³ Darwall-Smith, 1996, p. 79.

⁵⁴ Lyes, 1999, p. 6.

⁵⁵ Darwall-Smith, 1996, p. 81.

Però independentment de qui plantegés la celebració d'aquests espectacles, el que s'endú la fama per la seva organització és Tit, ja que encara que ell no intervingués de cap manera a les celebracions, tot el que succeïa a l'arena anava dedicat a ell. Per la seva banda, Suetoni alaba la conducta de l'emperador durant el transcurs dels jocs, destacant-ne la generositat i el fet de que escoltés a la multitud amb la voluntat de complaure-la (*Tit*, 7). Igualment, també ens parla d'alguns dels espectacles que es van portar a terme en la inauguració, com la batalla naval per la qual es va inundar l'arena de l'edifici.

Malgrat que objectivament el Coliseu pugui semblar una construcció tant extravagant com aquelles de Neró, Tit i Vespasià no van ser criticats per aixecar-lo, ja que el caràcter d'aquest edifici era totalment públic.

En un edifici amb una vocació molt diferent a la que hem vist en els temples podem observar també com el programa de propaganda i legitimació dels Flavis es desenvolupa amb molta complexitat, ja des de l'assimilació amb els suposats plans d'August per part de Vespasià, com amb la dedicació de cent dies de jocs destinats al gaudi de la *plebs* i a la millora de la imatge de Tit.

El Circ Màxim i la Naumàquia. Domicià.

Tot i que ja hem vist que no intervé massa en la construcció del Coliseu, on suposadament només millora el sistema de canals i passatges per ajudar al transport d'animals, persones o qualsevol tipus de material, Domicià opera en altres de les construccions dedicades als espectacles.

Entre aquestes hi trobem el Circ Màxim (fig. 12), malmès durant l'incendi de l'any 80. Suetoni ens parla de com Domicià reconstrueix la part destruïda (*Domicià*, 5), però per altra banda tenim el testimoni de Dió, que assegura que va ser Trajà qui s'ocupa d'arreglar els desperfectes (68. 7, 2)

És molt possible, com ja hem vist altres vegades, que fos el primer emperador el que iniciés les obres i que posteriorment Trajà s'encarregués d'acabar-les. Tot i això, l'atribució de Domicià segueix estant controvertida, ja que els rajols trobats porten els segells de Trajà⁵⁶.

---

⁵⁶ Humphreys, 1986, p. 102 – 104.

Un altre edifici del qual si que se'n coneix l'atribució, aquesta vegada afirmada tant per Suetoni (*Domicià*, 4. 2) com per Dió (68. 8, 2), és la naumàquia, datada posteriorment a les guerres de la Dàcia. Després de la seva intervenció al Coliseu, la construcció de passatges impedeix celebrar més espectacles aquàtics, i com a compensació, l'emperador crea un espai dedicat únicament a aquest propòsit⁵⁷. Se'n desconeix tant l'aparença com la localització, ja que la seva pedra va ser utilitzada durant la reconstrucció del Circ.

L'*Stadium* i l'Odèon. Domicià.

Domicià afegeix relativament poc als edificis dedicats als espectacles, ja que en realitat sembla que no feien falta més addicions. Per altra banda, la seva contribució real és la que es relaciona amb la introducció dels jocs grecs, i les construccions que aixeca per ells.

La primera d'aquestes estructures és la del *stadium*, que se li atribueix per Suetoni (*Domicià*, 5) i pel Cronògraf del 354. Part de la seva forma original es manté avui en dia en els contorns de la Piazza Navona, les restes que s'han escampat al seu voltant, i alguna zona del Camp de Mart⁵⁸. El seu aspecte era semblant al del Circ Màxim, però no tenia la *spina* al centre. Per altra banda, la seva façana s'organitzava a partir de dues fileres d'arcs. Com el Coliseu en relació amb els amfiteatres, aquest va ser el primer estadi permanent construït a Roma, ja que aquell que havia aixecat Neró a l'any 61 no es va reconstruir després d'aguantar la caiguda d'un llamp a l'any següent (*Annals*, 14, 7 i 15, 22).

L'altre edifici vinculat als jocs grecs va ser l'Odèon, localitzat al sud de l'estadi⁵⁹. Les restes trobades en aquesta excavació inclouen un paviment de travertí, una canaleta de marbre i fragments de dos ordres diferents de columnes.

La primera vegada que Domicià celebra els seus Jocs Capitolins, ho fa a l'any 86 i els dedica a Júpiter. Segons Suetoni (*Domicià*, 4.4) els va dividir en tres classes diferents: *musicum*, *equestrum* i *gymnicum*, els jocs musical, els jocs eqüestres i els jocs gimnàstics. S'assumeix que alguns dels jocs esportius es van portar a terme a l'*stadium*, mentre que els musicals o els literaris es van celebrar a l'odèon.

---

⁵⁷ Coleman, 1993, p. 59.

⁵⁸ Collini, 1943, p. 48 – 76.

⁵⁹ Collini, 1943, p. 48 – 76

Malgrat els esforços de Domicià, sembla que els jocs grecs mai van acabar de quallar, de la mateixa manera que els intents que havia fet Neró havien mort amb ell. Però sembla ser que el fet de que Domicià, a diferència de Neró, decidís no participar en les celebracions, i tampoc les bategés amb el seu nom, van ajudar a la seva continuïtat passada la seva mort.

La creació d'aquests jocs va ser un altre intent de Domicià de guanyar-se la classe social més educada, però tot i que sembla que els jocs el van sobreviure, l'odi pòstum que es va sentir cap a l'emperador en temps de Trajà possiblement va augmentar l'estigma que els romans sentien cap a les celebracions gregues.

5.3. Construccions públiques i civils

No només els edificis de culte o els de caràcter més lúdic van ser el que van prendre importància, sinó que les construccions de caire civil també van tenir un paper rellevant dins del programa flavi. Precisament són aquest tipus d'obres, les que es destinen a un ús públic, les que ajudaven als emperadors a guanyar-se l'estimació del poble, així com ja podíem veure amb el Temple de la Pau de Vespasià, que va convertir-se en quelcom més que un santuari.

Malgrat aquesta voluntat de donar a la societat allò que Neró els hi havia tret, com veurem que torna a fer Tit, les edificacions encara es segueixen vinculant amb l'objectiu de legitimació, o també amb el voler ser acceptats pels romans. Com a clar exemple d'aquesta situació, veurem els banys de Tit, que és la primera de les obres que es tractaran a continuació.

Per altra banda, també trobarem aquelles aixecades per Domicià, que com ja s'ha vist, les seves finalitats disten molt d'aquelles dels altres membres de la seva família. Tot i això, es parlarà breument d'uns edificis que, semblaria, no tenien cap significació més enllà de la necessitat de construir-los, però que malgrat això significaven el poder que l'emperador tenia sobre l'exercici del control en diversos àmbits.

Els Banys de Tit. Tit.

Tant Marcial (2, 7.) com Suetoni (*Titus*, 8.2) descriuen aquestes termes com un “regal” que l'emperador fa al poble, i sobretot en destaquen la velocitat amb la que es van construir, essent inaugurades conjuntament amb l'obertura del Coliseu. La relació que comparteixen els dos edificis també es percep pel fet de que en els seus orígens tenien també una connexió física, feta a través d'una escalinata des de la que es podia accedir a les dues construccions.

Per altra part, la construcció de l'edifici va ser innovadora, incloent una terrassa oberta darrere de les termes. Tot i això, la gran majoria de les restes han desaparegut, i una de les úniques fonts visuals que en tenim és un plànol dibuixat per Andrea Palladio a l'entorn de 1540⁶⁰. No obstant, els propis dissenys de Palladio mostren diferències radicals entre els esbossos inicials i el resultat final.

En realitat doncs, desconeixem el disseny de l'edifici, cosa que a més posa en compromís la ubicació d'aquells edificis que els banys van substituir. En aquest sentit però, Marcial ens confirma que les termes de Tit es van construir en la zona de la *Domus Aurea*. No només això, sinó que a més s'aixequen a l'Opi, i suposadament en el mateix eix que els banys que Neró havia inclòs a la seva residència(2, 7 – 8). Aquí doncs, tornem a trobar la voluntat de retornar el poble allò que Neró els hi havia tret. A banda de l'aparició una vegada més del rebuig a les polítiques de l'antic emperador, Tit també busca una assimilació amb els governants de la dinastia anterior, en aquest cas, amb August. Aquesta relació agafaria forma a través del programa constructiu d'Agripa, que també havia inclòs la construcció d'unes termes al Camp de Mart⁶¹.

Com ja havíem vist al Colisseu, podem considerar també les termes com un lloc de representació de l'emperador, ja que Suetoni ens narra que ell mateix les utilitzava, i no només això, sinó que a més permetia l'accés a la gent del poble mentre ell hi era (*Tit*, 8, 2). Aquest fet s'ha d'entendre com una altra forma de separar-se de Neró. Presentant-se als banys, en una situació en la que és altament vulnerable, Tit contraposava la seva sensació de seguretat amb la paranoia de Neró.

---

⁶⁰ Zorzi, 1959, p. 65 – 66.

⁶¹ Vasta, 2007, 133.

Forum Transitorium. Domicià.

Aquest complex es podria haver inclòs dins de l'apartat dels temples, ja que podria considerar-se una monumentalització d'un espai de culte dedicat a Minerva. De fet, el seu conjunt és un dels tributs més importants que Domicià construeix en honor a la deessa. Tot i això, mai el veu acabat. S'aproxima, segons Marcial, que les obres s'inicien entre els anys 85 i el 86, i que algunes parts del complex ja estaven preparades per la seva utilització a l'any 95.

Però la seva inauguració oficial es farà a l'any 97, després de la mort de Domicià i ja sota el govern de Nerva, que el batejarà amb el seu propi nom, creant així el Fòrum de Nerva.

Independentment de la seva atribució, els inicis són indiscutiblement del període de Domicià, que el col·loca, com podem veure en el mateix nom del complex, com un passatge de transició per accedir a diferents llocs. En aquest cas, el Fòrum Transitori connectava el barri de la Subura amb el Fòrum Romà, la Basílica Emilia, el Fòrum de Juli Cèsar i el Temple de la Pau, transformant i monumentalitzant el carrer de l'Argiletum, la principal ruta d'arribada al Fòrum Romà des de la banda nord-est.

Aquesta disposició dóna com a resultat un fòrum estret i llarg que conformava una plaça porticada amb les columnes situades molt a prop de la paret per la falta d'espai. Per una de les bandes més curtes, que tenia una forma corbada, s'accedia als espais ja mencionats, mentre que a l'altre, la part oriental s'hi aixecava el temple de cinc columnes dedicat a Minerva⁶².

A nivell de localització podem relacionar aquest temple amb els que es situaven als fòrums del costat, com el de Venus Genetrix al de Juli Cèsar, o el de Mart Ultor del Fòrum d'August. D'aquesta manera, com els anteriors emperadors s'havien atribuït el culte a una divinitat concreta, veiem com Domicià també ho fa, mostrant tots els seus honors cap a Minerva. Per altra part, el temple de Mart d'August cobria la vista del de Minerva, i en general, del complex del Fòrum Transitori, cosa que podria demostrar-nos que el factor sorpresa era un element important per l'admiració del conjunt⁶³.

---

⁶² Coarelli, 2009, p. 202.

⁶³ Darwall-Smith, 1996, p. 118.

D'aquest complex, que va quedar enterrat sota la Via dei Fori Imperiali, avui només en queda una petita part de la decoració: dues columnes actualment conegudes amb el nom de *Colonacce* (fig. 13). Aquestes columnes semi-adossades presenten un entaulament i un àtic ricament ornamentats. Com tot el complex, aquesta decoració també es dedica a la figura de Minerva, que apareix a l'àtic, entre les columnes vestida amb el *plaudamentum*, la seva capa militar. Per altra part, a l'intradós s'hi representen *gorgoneions*, medallons amb figures de gorgones que es veien com un símbol apotropaic i un atribut de Minerva.

De l'entaulament n'han sobreviscut vuit fragments on també s'hi representen diferents escenes com la transformació d'Aracne després que aquesta retés a Minerva en un concurs de teixir. Altres personatges que també hi apareixen són la figura de *Pudicitia*, Diana o Rumina, la personificació de les mares lactants⁶⁴.

Amb aquesta petita part del fris que recorria el fòrum no es pot reconstruir tot el missatge que es volia presentar en les representacions, però és possible que al llarg de l'entaulament s'anessin mostrant les diferents facetes de Minerva.

Tot i la manca de més evidències arqueològiques o més proves arquitectòniques, el que si queda clar és que d'entre totes les construccions de Domicià, aquesta és el tribut més gran que va aixecar en honor dels déus. Al llarg del seu govern, l'emperador va anar manifestant la seva devoció cap a Minerva, fins el punt que Suetoni ens narra que tenia un sagrari dedicat a ella a la seva cambra (*Domicià*, 15, 3).

Aquesta voluntat, no només de devoció, sinó també d'assimilació amb Minerva podria venir del fet que Domicià creia que per les seves aspiracions li quedava bé igualar-se a una deessa que tant protegís la guerra com les arts, a banda de que una deessa de la saviesa era una bona patrona per la imatge d'emperador savi amb la que Domicià volia ser vist.

Porticus Divorum. Domicià.

Situat al Camp de Mart, sembla que aquesta construcció de Domicià va ser poc tractada per la majoria de les fonts del moment, i l'única evidència literària de la seva atribució és la que trobem al Cronògraf del 354. Per altra banda, un dels debats que envolten aquest edifici és el del seu nom, ja que ha estat citat com a *Porticus Divorum, Templum*

---

⁶⁴ D'Ambra, 1993, p. 9 – 12 i 49 – 50.

Divorum o simplement *Divorum*. A més, avui en dia no en queden restes, tot i que apareix als fragments 35a -i ii iii de *Forma Urbis Romae*, on es representa com un gran espai de planta rectangular. Suposadament, l'entrada estaria formada per un arc amb tres fornícules⁶⁵.

Pel que fa al seu interior, a les cantonades de la plaça porticada hi hauria dos petits temples tetràstils que suposadament anirien dedicats a Tit i a Vespasià, mentre que la resta de l'espai estaria descoberta i envoltada per una columnata.

La identificació d'aquests temples es va basar en una inscripció datada de l'any 153⁶⁶, en la qual es parla d'un temple de Tit anomenat *Templum Divorum*, cosa que ha portat a vincular-lo amb un dels dos edificis del *Porticus*. Per aquesta relació, es va creure que el segon dels edificis seria un temple dedicat a Vespasià.

Tot i que, com ja hem dit abans, no hi ha evidències literàries, el complex hauria estat molt important, i segons Ward-Perkins, el seu disseny podria haver estat similar al del Temple de la Pau⁶⁷. Aquesta importància li ve en gran part donada pel lloc on es localitza el conjunt. Richardson creu que Domicià podria haver substituït l'antiga Villa Publica, un edifici creat per dur a terme el cens i les trobades dels militars abans dels triomfs. L'autor va veure que aquesta construcció no apareixia al *Forma Urbis Romae*, sinó que en el seu suposat lloc hi havia un grup d'edificis aixecats per Domicià⁶⁸, i arriba a la conclusió ja citada.

Aquest fet portaria a un altre nivell el programa que Domicià utilitza per representar-se a si mateix i a la seva família, ja que vincula un anterior espai amb funcions triomfals al seu pare i al seu germà, que a més, havien exercit tots dos com a censors. Amb totes aquestes vinculacions, podríem arribar a dir que l'atmosfera Flàvia del conjunt no només honrava la memòria de Vespasià i de Tit, sinó que glorificava el mateix Domicià.

Per altra part, en aquest complex també arriba a representar-se a si mateix. A l'arc que hi havia davant del *Porticus Divorum* hi havia els anomenats Relleus de la Cancelleria, dedicats íntegrament a Domicià.

---

⁶⁵ Darwall-Smith, 1996, p. 156.

⁶⁶ *CIL*, VI, 10234.

⁶⁷ Ward-Perkins, 1981, p. 74.

⁶⁸ Richardson, 1992, p. 160.

5.4. Construccions al Palatí

Malgrat que les intervencions més importants al turó del Palatí daten del període de Domicià, el primer dels flavis en portar a terme un seguit de reformes en aquesta zona va ser Vespasià. La raó d'això és la que s'ha anat tractant al llarg del treball: separar-se de les polítiques arquitectòniques de Neró, en aquest cas, a base de modificar les seves construccions en aquesta zona. Relacionant-se una vegada més amb aquesta voluntat de separació veiem la decisió de Vespasià de fer dels *horti Sallustiani* la seva residència, en comptes d'aprofitar la sumptuositat de la *Domus Aurea* (Dió, 65. 10, 4 – 5).

Així doncs, el seu programa propagandístic passa per intervenir en les construccions palatines de Neró. L'arqueologia ha pogut demostrar aquestes accions al identificar restes sobre la *Domus Aurea* que posteriorment queden cobertes pel palau de Domicià⁶⁹.

Aquests edificis es poden separar en dues zones. La primera és la que ocupa l'espai de la *Domus Tiberiana* de Neró, on els arqueòlegs de l'escola suïssa han identificat les restes d'un conjunt termal a la façana de la Via Sacra, una exedra al peristil central i uns salons tancats a la banda nord-oest de la plataforma. Per altra part, també s'han trobat dos grans salons de representació a sota de la suposada sala del tro de Domicià⁷⁰.

La *Domus Tiberiana* que havia deixat Neró estava aixecada en una enorme plataforma alçada sobre uns sistemes de voltes, estructurada al voltant d'un peristil i rodejada de jardins. La primera actuació de Vespasià (fig. 14) es relaciona amb aquest peristil, del qual en va reforçar els murs dels criptopòrtics⁷¹ per construir un gran absis a l'eix del costat curt del pòrtic. A més, també va construir una sèrie de salons a l'extrem nord-oest de la plataforma que es destinaven possiblement a funcions cerimonials i que després seran inutilitzats per les construccions de Domicià. De la mateixa manera, el complex termal (fig. 15) situat al costat de les escales principals de la *Domus Tiberiana* també serà arrasat per Domicià⁷².

Pel que fa a la zona del saló del tro de Domicià, es van identificar dues grans sales construïdes sobre el mateix eix de simetria que es podrien entendre com un antecedent de l'*Aula Regia* del posterior palau.

---

⁶⁹ Mar, 2005, p. 149.

⁷⁰ Krause, 1994.

⁷¹ Galeries subterrànies que ajudaven a resoldre els desnivells d'un terreny.

⁷² Mar, 2005, p. 150 – 152.

Les actuacions de Domicià en el complex del Palatí destaquen no només per la seva ambició sinó també per la gran quantitat d'elements que s'han conservat. La raó d'aquest manteniment la trobem en el fet de que les modificacions de l'últim flavi van ser de tal envergadura que passat el seu govern no es van tornar a fer canvis substancials al conjunt del turó.

Una de les primeres mencions que trobem de les activitats de Domicià al Palatí ens arriba de la mà de Marcial (7, 56) quan a l'any 92 lloa a l'arquitecte, Rabiri, per una construcció al turó no especificada. Per altra banda, els segells dels rajols també atribueixen les obres a Domicià.

No s'han mencionat intervencions de Tit perquè, no es té constància de cap mena d'activitat seva al Palatí.

De totes maneres i malgrat les intervencions que s'han comentat de Vespasià, es podria dir que en l'àmbit del Palatí la figura que més destaca és la de Domicià. Tot i que l'ordre en el que s'aixequen les seves construccions no pot ser identificat, els mateixos edificis demostren com aquesta zona va ser on va actuar amb més llibertat, possiblement perquè gran part del turó es va convertir en la seva residència privada. Amb els edificis explicats a continuació es veurà clarament la voluntat i l'ambició de l'emperador per convertir el Palatí en una de les més importants expressions del seu poder.

5.4.1. Domicià i el Palatí

El conjunt edificat al Palatí, iniciat segons Marcial a l'any 92 (7, 56) és, amb diferència, el més ambiciós i un dels que podríem considerar més característics de Domicià, especialment per la seva simbolització com a representació del poder de l'emperador.

La primera de les intervencions que es tractarà serà la reforma de la *Domus Tiberiana*, situada al nord del Palatí, on Domicià hi instal·larà l'ala administrativa de l'imperi, arrasant amb tot allò aixecat anteriorment pel seu pare. Per altra banda, el complex sud s'aixeca sobre la zona ocupada pels edificis principals de la *Domus Aurea* que es trobaven entre les biblioteques vinculades al temple d'Apol·lo que August havia construït al Palatí, i el *Clivus Palatinus*, la ruta principal d'accés al turó des del Fòrum Romà⁷³.

---

⁷³ Mar, 2004, p. 167.

La planta d'aquest conjunt s'estructura en una composició ortogonal, distribuïnt-se a partir de tres grans peristils quadrangulars. Com s'ha mencionat, les diferents funcions que s'associaven al palau ens permeten separar-lo en tres zones: l'ala occidental, el que seria pròpiament la *Domus Flavia* (fig. 16), pren la funció de representació, la zona del centre seria la que es correspon a la residència imperial, i rep el nom de *Domus Augustana*, i finalment, a la banda est hi trobarem l'anomenat Estadi o Hipòdrom.

La Domus Tiberiana

Les actuacions de Domicià (fig. 17) van afectar completament l'anterior edifici de Neró i les transformacions portades a terme per Vespasià, i a banda d'això, també va construir un edifici que actuava com a vestíbul d'accés al turó des del Fòrum republicà que contava amb un atri porticat, un saló cerimonial i una rampa monumental anomenada *Clivus Victoriae* que s'utilitzava per ascendir fins al Palatí ⁷⁴.

També es va transformar la façana de la *domus* que donava a la *Nova via*, on s'hi van construir dues plantes cobertes d'habitacions amb l'objectiu d'aguantar la terrassa, sobre la qual s'hi trobaven els jardins porticats i els pavellons d'època neroniana i l'aula que hi havia aixecat Vespasià, tot modificat amb les reformes de Domicià.

Per altra banda, és possible que aquestes subestructures organitzades a partir d'un complex sistema de voltes (fig. 18), es destinessin com oficines de l'administració de l'Imperi, que es portaria a terme des de dins del complex palatí de l'emperador.

La Domus Flavia

El sector que la arqueologia anomena *Domus Flavia* va ser el que es va dedicar a les funcions més cerimonials i de representació. Per això, es van construir grans sales de recepció que destaquen especialment, l'*Aula Regia*, que es podria considerar el saló del tro de Domicià, i la Basílica adjacent a ella⁷⁵. Aquestes dues sales es situaven a la banda nord-est d'un gran peristil anomenat *Sicilia*⁷⁶, i al seu costat hi havia encara una tercera sala que ha estat identificada com un *lararium*. Els accessos a aquestes habitacions es trobaven a un pòrtic obert a una plaça, possiblement l'anomenada *Area Palatina*⁷⁷.

---

⁷⁴ Mar, 2004, p. 166.

⁷⁵ Coarelli, 2007, p. 255.

⁷⁶ Bonjoch-Oliver, 2004, p. 115.

⁷⁷ Bonjoch-Oliver, 2004, p. 116.

Començant per l'*Aula Regia*, trobem una sala de 31'44 x 32'10 metres amb tres nínxols als murs més llargs i entrades a les seves bandes⁷⁸. A l'oest de la sala hi trobem un absis, que possiblement ocupava Domicià durant les reunions que es duïen a terme en aquest saló. Flanquejant aquest absis i havia encara dues entrades més que donaven al peristil.

Pel que fa a la decoració d'aquesta sala, destaca per la seva sumptuositat. Fragments dels marcs de les entrades revelen que les parets estaven cobertes amb plaques de marbre, i entremig dels nínxols hi havia col·locades columnes de marbre frigi⁷⁹. Per sobre d'elles hi corria un fris de 0'68 m on hi apareixen representades diferents figures com cavalls amb els seus genets i Victòries coronant trofeus que semblen estar formats d'armes dàcies i germàniques⁸⁰.

A nivell de funcionalitat podem ajudar-nos de l'estructura que presenta Vitruvi en el seu *De Architectura* de les zones públiques de les cases romanes (6, 3). Seguint les seves normes, l'*Aula Regia* es podria interpretar com el tablini, és a dir, una mena d'oficina, de la *Domus Flavia*. En cas de que fos així, el luxe en la seva decoració estaria justificat com a mitjà per dignificar encara més la figura de l'emperador.

La segona d'aquestes sales és la Basílica, les mesures de la qual serien una mica més petites que les de l'*Aula Regia*, fent 20'19 x 30'30 metres⁸¹. Al seu interior hi trobem un arc ubicat a la banda oest i una decoració arquitectònica formada per columnes semi-adossades als murs més llargs.

La funció d'aquesta sala podria ser semblant a la de l'*Aula Regia*. Mentre que aquesta seria una estança en la que Domicià es presentaria, la Basílica podia ser un espai de reunió que presidiria el propi emperador des de l'absis que s'ha esmentat.

L'últim i el més petit d'aquests salons és el *Lararium*, que mesura aproximadament 13 x 21 metres. D'entre les tres és la que s'ha conservat pitjor, i sembla que funcionava com un espai de distribució, ja que tenia un accés des de la *Domus Augustana* i una sala adjacent que conduiria a l'*Aula Regia*, al pòrtic que quedava al nord-est, i de nou a la *Domus Augustana*⁸².

---

⁷⁸ Darwall-Smith, 1996, p. 187.

⁷⁹ Perkins, 1981, p. 80.

⁸⁰ Blackenhagen, 1940, p. 68 – 69.

⁸¹ Darwall-Smith, 1996, p. 185.

⁸² Darwall-Smith, 1996, p. 189.

Darrera de les tres habitacions hi trobem un peristil envoltat per habitacions en les seves bandes est i oests. Aquestes segones presenten un disseny complicat, ja que les dues habitacions dels extrems presentaven parets interiors corbes, a la vegada que flanquejaven una tercera habitació de planta octogonal. Pel que fa a l'extrem est, trobem una estructura més simple en un conjunt de sales que connectaven la *Domus Flavia* amb la *Domus Augustana*⁸³.

Finalment, a l'altra banda del peristil central, just al costat oposat de la Basílica, l'*Aula Regia* i el *Lararium* hi trobem una de les sales més destacades d'aquesta part del complex, el triclini o l'anomenat *Cenatio Iovis*. El que més destaca d'aquest saló és la seva decoració escultòrica, que estaria formada per dos ordres diferents de columnes superposades, essent un d'ells el corinti. A part d'aquesta decoració destaca el conjunt arquitectònic de l'habitació, flanquejada al nord i al sud per dos patis enjardinats al centre dels quals hi havia un brollador d'aigua⁸⁴.

Per entendre la sumptuositat d'aquesta habitació es pot recórrer una vegada més a les descripcions que Statius fa al *Silvae* (4, 2). De nou, aquestes s'han de llegir tenint present l'embelliment i exageració en les seves paraules, però hem de pensar que la seva inclusió en el poema només té per objectiu alabar a l'emperador. D'aquesta manera, Statius en parla com si fos un món mític, aclarint però que la decoració del menjador no era res comparada amb la figura de Domicià, i afegint que al ser-hi, va creure que sopava amb els déus. La reacció de Marcial és semblant, i explica com aquell espai és digne de contenir el Zeus de Fídies (7, 56)⁸⁵.

Les descripcions de Marcial on narra l'excepcionalitat de la *Domus Flavia* es tornaran en contra de l'obra de Domicià després de la seva mort. Allà on l'escriptor havia parlat de l'emperador com si fos el mateix Júpiter, en època de Trajà l'acusa d'extravagant per imitar i comportar-se com els déus (12, 15). Possiblement aquest contrast sigui un dels exemples de la percepció i la significació de la zona pública del palau de Domicià, un lloc on l'emperador mateix reivindica l'estatus gairebé diví de la seva posició com a governant de l'Imperi, i el posa de manifest a través de les construccions i les decoracions de la *Domus Flavia*.

---

⁸³ Darwall-Smith, 1996, p. 188 – 189.

⁸⁴ Coarelli, 2007, p. 261.

⁸⁵ Darwall-Smith, 1996, p. 205.

La Domus Augustana

L'ala residencial del palau es troba situada a l'est de la *Domus Flavia*, aprofitant el desnivell en direcció al Circ Màxim. Per aquesta raó s'aixeca en dos pisos organitzats a partir de peristils⁸⁶. D'aquests dos, el que es situa al nord-est es troba a l'altura del complex de la *Domus Flavia*, amb el qual comparteix una habitació de les que es vinculaven al *Lararium* per connectar els dos complexos. El segon peristil es troba en un nivell inferior.

El complex principal de la *domus Augustana* s'organitza al voltant d'aquest segon peristil quadrat, del qual destaca la font del centre, decorada amb illetes en forma d'escuts (*pelta*) (fig. 19). A la banda oest d'aquest pati s'hi obria d'exedra que mirava cap al Circ Màxim, i a l'altra banda del peristil, enfrontat a l'exedra, i trobem un complex grup d'habitacions comunicades entre elles que sobresurten per la seva composició i la riquesa dels seus espais interiors. Un detall interessant de l'arquitectura d'aquesta zona és l'obertura de tres pous de llum de planta rectangular utilitzats per il·luminar part de les habitacions que els envoltaven, algunes de les quals han estat identificades com a dormitoris⁸⁷.

Seguint l'eix de simetria d'aquest conjunt s'arriba a l'exedra ja mencionada, que mirava en direcció al Circ Màxim i que possiblement feia les vegades de tribuna imperial. Al nivell inferior de l'exedra s'hi ha identificat dues sales simètriques a les quals es pot accedir des de la mateixa *Domus Augustana*⁸⁸.

A diferència de les sales de representació que trobàvem a la *Domus Flavia*, els espais d'aquest complex eren exclusius de la família de l'emperador, i per accedir-hi feia falta o el seu permís o la seva invitació. D'aquesta manera, l'estructura i la composició de les habitacions es podria considerar més agosarada, ja que va ser en aquesta zona on els arquitectes de Domicià intenten plasmar un nou llenguatge arquitectònic. Això ho identifiquem per exemple en els ja mencionats pous de llum, però també ho trobem en les sales de planta circular situades al nord-est del peristil on hi havia el brollador.

---

⁸⁶ Oliver-Bonjoch, 2004, p. 116.

⁸⁷ Mar, 2005, p. 169.

⁸⁸ Mar, 2005, p. 168 – 170.

Per altra banda, els complexos del Palatí i concretament la *Domus Augustana* satisfan el desig de Domicià d'exclusivitat i la representació del seu concepte del govern imperial, i malgrat que es mantenen dins dels límits de la tradicionalitat constructiva, les seves façanes, especialment la que donava al Circ Màxim, meravellaven a aquells que la veien.

Hipòdrom

Aquest espai s'aixeca a l'extrem sud-est del complex del Palatí, i en realitat es tractava d'una zona enjardinada que per la seva forma similar a un circ va rebre els sobrenoms d'Hipòdrom o Estadi de Domicià (fig. 20). El conjunt es troba aproximadament a uns 10 metres per sota del nivell del palau principal, i per la seva construcció es va tallar el pendent natural del turó, permetent obrir un espai de 160 m x 48 m⁸⁹.

Als extrems d'aquest pati s'hi van col·locar dues fonts de forma semi-circular, i el voltant del perímetre interior estava recorregut per un pòrtic de dos pisos i 6 m d'amplada respecte els murs. Les columnes que el formaven estaven fetes de maó i recobertes amb una capa de marbres ricament pintats. El pis superior connectava l'Hipòdrom amb el complex de la *Domus Augustana* a la vegada que funcionava també com a balcó i passadís. Per altra banda, el nivell inferior era simplement un lloc de passeig⁹⁰.

Finalment, a l'extrem est del jardí s'hi obria una exedra notablement reconstruïda en l'època severiana⁹¹ que s'estructurava en tres pisos diferents. El primer d'aquests es trobava a l'altura del jardí, al qual estava vinculat. El segon es connectava al segon nivell del pòrtic que envoltava el lloc, mentre que el tercer i últim podria haver complert les funcions de mirador.

Aquest últim afegit al complex Palatí de Domicià només fa que accentuar la sensació d'exclusivitat de la que ja s'ha parlat en referència a la seva residència privada. Per altra banda, no hauria de sorprendre el fet de trobar un espai enjardinat de les dimensions de l'Hipòdrom vinculat a un complex residencial tant ambiciós com és la *Domus Augustana*.

---

⁸⁹ Claridge, 2010, p. 153.

⁹⁰ Claridge, 2010, p. 153.

⁹¹ Darwall-Smith, 1996, p. 201.

5.5. Arcs de Triomf

Les fonts, com ara Dió (65. 7, 2), ens expliquen que a la seva tornada a Roma després de les Guerres de Judea, tant Vespasià com Tit van ser rebuts amb tots els honors triomfals, cosa que possiblement hauria inclòs diversos arcs de triomf per a cada un. Malgrat que han aparegut alguns candidats a ser identificats com aquests monuments, cap d'ells s'ha pogut confirmar o atribuir als membres de la dinastia Flàvia, ja que no s'ha conservat cap dels possibles arcs.

Entre aquests en destaquen tres, un arc que apareix en un relleu de l'Arc de Tit, un *arcus ad Isis* representat al relleu Haterii⁹², i un suposat arc de Vespasià que apareix a un sesterci de l'any 71, on es veu l'emperador essent coronat per la Victòria. Aquest últim és el que sembla més plausible que hagi existit, però només se'n té més informació excepte la que ens dona la moneda⁹³.

A banda d'aquests suposats arcs de triomf, hi ha també aquells sobre els que es té constància, bé perquè han estat documentats per fonts clàssiques o modernes, o bé perquè s'han conservat fins els nostres dies. En destaquen dos: l'arc situat al Circ Màxim, i l'arc de Tit ubicat a la Via Sacra.

Arc de Triomf al Circ Màxim. Tit.

Malgrat que el Coliseu i els Banys siguin les obres més importants aixecades durant el govern de Tit, també es van portar a terme altres accions interessants. Una d'aquestes és la construcció d'un arc de triomf situat a l'extrem oriental del Circ Màxim, del qual no ens en han arribat gaires restes. La seva cronologia s'estableix entre els anys 80 i 81⁹⁴, i apareix representat al *Forma Urbis Romae*, on es veu que té tres fornícules, essent la del mig la més ample. Per altra part, també apareix al *Forma Urbis Romae* i a l'anomenat relleu Foligno de Piazza Armerina⁹⁵.

En excavacions recents es van poder identificar diverses parts de l'arc, entre les quals hi trobem les seves bases amb dos dels pedestals sobre els que s'aixecaven les columnes de la fornícula oriental i també el d'una de les pilastres.

---

⁹² Aquest relleu forma part del mausoleu dels Haterii, una família de constructors datada del segle II.

⁹³ F.S. Kleiner, 1989, p. 69 – 80.

⁹⁴ S. Pergola, 2014, p. 338.

⁹⁵ J. Humphreys, 1986, p. 97 – 100.

A més, també es va descobrir part de la decoració de les columnes, que contaven amb capitells corintis, i va aparèixer el cap d'un relleu que representava un soldat, interpretat per La Rocca com un dels membres de la *legio XII fulminata*, que havia operat sota els ordres de Tit durant la guerra de Judea⁹⁶.

A partir d'aquests elements ornamentals es pot entendre que l'arc del Circ Màxim commemorava el triomf de Tit a Judea, tot i que sorprèn que el monument s'aixequés aproximadament deu anys després de la victòria de l'emperador. La hipòtesis per això pot ser que no es cregués oportú construir un monument d'aquestes dimensions mentre Vespasià encara vivia⁹⁷.

Tot i això, a partir dels fragments de les columnes que es van trobar es pot arribar a veure que aquest arc hauria estat de dimensions considerables, així que, encara que tard, Tit va rebre un gran honor per sortir gloriosament victoriós de la guerra contra els jueus. Una prova més d'aquests honors són les paraules que es troben en la inscripció de l'arc⁹⁸, on es diu que Tit va destruir la ciutat de Jerusalem, que fins aquell moment havia estat atacada en va per altres reis i races, cosa que avui en dia sabem que és falsa. Això ens mostra com el Senat va voler donar tot el crèdit d'aquesta victòria a l'emperador, i per això no va escatimar en alabances i esforços a l'hora de dedicar aquest arc⁹⁹.

Arc de Tit. Domicià.

El segon arc, i el més destacat per haver-se conservat íntegrament, també es dedica a Tit, tot i que aquesta vegada és aixecat en temps de Domicià, dedicat pel Senat, per commemorar el divinitzat Tit (fig. 21). Aquesta informació la podem treure de la inscripció que apareix sobre la fornícula de l'arc, a la banda est:

SENATVS
POPVLVSQVE·ROMANVS
DIVO·TITO·DIVI·VESPASIANI·F(ILIO)
VESPASIANO·AVGVSTO·

I que es tradueix com a: *El Senat i el poble de Roma [ho dediquen] al Diví Tit Vespasià August, fill del Diví Vespasià*¹⁰⁰.

⁹⁶ Darwall-Smith cita a E. La Rocca, 1986, p. 1 – 5.

⁹⁷ Darwall-Smith, 1996, p. 96.

⁹⁸ *CIL 6.944 = ILS 246.*

⁹⁹ Vasta, 2007, p. 135.

¹⁰⁰ *CIL VI, 945.*

Es troba situat a la Via Sacra, al sud-est del Fòrum i les seves mides són 15'5 m d'altura, 13'5 m d'amplada i 4'75 m de profunditat, i està ricament decorat tant en el seu exterior com en l'interior de la volta¹⁰¹. A l'exterior hi torbem un fris continuat que recorria l'entaulament de l'arc amb la representació d'una processó triomfal on hi apareixen animals per sacrificar, soldats i captius. Dues Victòries apareixen a les claus de l'arc. Per altra part, als murs interiors de la fornícula s'hi representen detalls de la mateixa processó. A la banda sud (fig. 23) hi veiem soldats romans carregant els *spolia* del temple de Jerusalem, entre els quals hi ha la menorà de set braços representada al centre del relleu. A la cara nord (fig. 24) s'hi representa Tit en un carro tirat cavalls que a la seva vegada estan essent guiats per la personificació de Roma¹⁰² i essent coronat per Victòria en una escena de triomf. El sostre de la fornícula també està decorat amb relleus en els que es representa l'apoteosi de Tit, que apareix muntant una àguila, l'animal associat a Júpiter, cap al cel¹⁰³. El missatge que es vol donar amb les representacions del triomf de Tit és que és precisament aquesta victòria el que justifica la seva divinització.

A part d'aquestes representacions, un element molt interessant de l'arc de Tit és la seva localització a la Via Sacra, el camí per on desfilaven les processons triomfals anant cap al temple de Júpiter Òptim Màxim. Amb aquesta situació, Domicià es va assegurar que durant les celebracions dels següents triomfs es seguiria commemorant la victòria flàvia contra els jueus¹⁰⁴.

Per altra banda, aixecant aquest monument Domicià es vincula ell mateix amb la victòria de Judea, tot i que no hi va participar. En aquest sentit, els missatges propagandístics de l'arc es poden relacionar amb un dels preceptes de legitimació dels que es parlaven a l'inici del treball, la commemoració de la guerra contra els jueus. Però també el podem lligar amb aquell desig més personal de Domicià de mostrar-se com un emperador guerrer i de voler atribuir-se o vincular-se a victòries militars.

Finalment, l'arc no deixa de ser una altra manera de presentar la seva família com a emperadors divinitzats, ja sigui amb temples o amb monuments commemoratius com aquest.

---

¹⁰¹ E.A. Smith, 2010, p. 9.

¹⁰² Vasta, 2007, p. 135.

¹⁰³ E.A. Smith, 2010, p. 9.

¹⁰⁴ M. Vasta, 2007, p. 136.

6. CONCLUSIONS

El llegat arquitectònic de la dinastia Flàvia es percep encara avui en dia amb construccions de tanta importància com són l'Amfiteatre Flavi o el complex residencial i de representació que Domicià aixeca al Palatí. Aquests dos en concret també han mantingut fins els nostres dies l'impacte i la impressió que generaven en el seu moment de construcció. Aquesta era, entra altres, la voluntat amb la que es van aixecar edificis així.

Al llarg del treball hem vist com cada una de les obres que van construir els tres emperadors Flavis representava quelcom, i duia amb ella un missatge concret, generalment vinculat a la legitimació i a l'afirmació de la nova dinastia imperial. Les conclusions que s'han tret d'aquest anàlisi han estat les que s'exposen a continuació.

La primera d'elles és la plasmació dels tres preceptes de legitimació que s'han tractat als primers apartats del treball. Referent a això, s'han mostrat diferents exemples com la rehabilitació del temple del Diví Claudi o la construcció del Colisseu, que mostren com l'activitat constructiva dels dos primers emperadors Flavis es va destinar a vincular la nova dinastia als bons emperadors Juli-Claudis, de la mateixa manera que buscava allunyar-se de l'egocentrisme que ens trobàvem amb Neró.

Pel que fa a les representacions de la victòria contra els jueus, tant en tenim mostres físiques, com les representacions als relleus de l'Arc de Tit, com també efímeres, que seria el cas del Triomf celebrat amb l'arribada de Vespasià a Roma.

La segona de les conclusions a les que s'ha arribat és que la major part del projecte propagandístic iniciat per Vespasià acaba amb la mort de Tit, ja que amb Domicià trobem un retorn a les polítiques egocèntriques de Neró i a les seves monumentals construccions, essent la *Domus Flavia* de Domicià una residència imperial un pas per endavant de la *Domus Aurea* de Neró.

Al llarg del treball dons, s'ha pogut comprovar i exemplificar l'important paper que l'arquitectura va jugar en la creació i la consolidació de la dinastia Flàvia, cosa que per altra banda va implicar la construcció de nous edificis, però també la rehabilitació o la transformació d'altres que ja existien, com és el cas del temple de Júpiter del Capitoli, que Vespasià aixeca per testimoniar el final de la Guerra Civil que va arrasar Roma a l'any 69.

Però malgrat els avenços constructius que es van fer al llarg de la dinastia Flàvia ens trobem com al seu acabament amb l'assassinat de Domicià a l'any 96 es produeix un rebuig total a la seva persona i a alguns dels edificis que ell aixeca. L'actitud presa per Trajà ja a partir de l'any 98 vers l'últim Flavi s'assimila a aquella de Vespasià contra Neró. El procés de *damnatio memoriae* que van patir algunes de les obres de Domicià es compararia amb la destrucció de parts de la *Domus Aurea* per ser retornades al poble en forma d'edificis públics.

Tot i això, altres construccions seves es van mantenir, com és el cas del complex del Palatí, on van seguir habitant els diferents emperador, deixant enrere els escrúpols mostrats amb altres peces com la gran escultura equestre de Domicià, per aprofitar el luxe i la comoditat de la residència imperial.

Això ens podria portar a pensar en la importància a nivell arquitectònic d'aquests conjunts no destruïts, en els quals veiem com la qualitat i també la funcionalitat passen per sobre la significació que poguésser tingut l'edifici. Al contrari, no veiem cap edificació de Vespasià o de Tit enderrocada per la seva sumptuositat o el seu missatge, cosa que una vegada més testimonia el gran canvi d'actitud que veiem en el tercer i últim emperador de la dinastia Flàvia.

7. BIBLIOGRAFIA:

Libres:

- M. Boatwright, *Hadrian and the City of Rome*, Princeton University Press, Princeton, 1987.
- F.E. Brown, *Roman Architecture*, George Brazillier Inc., Nova York, 1961.
- A. Claridge, *Rome. An Oxford archaeological guide*, OUP Oxford, Oxford, 2010.
- F. Coarelli, *Roma* (Guida archeologia Laterze, 6), 3a edició, Roma, 1985.
- F. Coerlli, *Divus Vespasianus: il bimillenario dei Flavi*, Ministero per i beni e le attività culturali. Soprintendenza speciale per i beni archeologici di Roma, Milà, 2009.
- A.M. Collini, *Stadium Domitiani*, Roma, 1943.
- E. D'Ambra, *Private Lives, Imperial virtues. The Frieze of the Forum Transitoruim in Rome*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- R.H. Darwall-Smith., *Emperors and Architecture: a Study of Flavian Rome*, Revue d'études latines, Brussel·les, 1996.
- D. M. Escámez de Vera, *Propaganda y justificación religiosa en época imperial: el caso del Capitolio y el templo de Júpiter Óptimo Máximo en Roma*, Madrid, 2017.
- M. Griffin, *Nero: The End of a Dynasty*, New Haven C.T., Londres, 1985.
- P.A.L. Greenhalgh, *The year of the four emperors*, Littlehampton Book Services Ltd., Worthing, 1975.
- P.V. Hill, *Monuments of Ancient Rome as coin types*, Seaby, Londres, 1989.
- J. Humphreys, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*, B.T. Batsford, Lonres, 1986.
- B.W. Jones, *The Emperor Domitian*, Routledge, Londres, 1992.
- C. Krause, *Domus Tiberiana I. Gli scavi. Bollettino di Archeologia*, 25 – 27, Roma, 1994.

- R. Mar. *El Palatí. La formació dels palaus imperials a Roma*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili, 2005.
- J. Oliver-Bonjoch, *Arquitectura i societat a la Roma Imperial*, Edicions UPC, Barcelona, 2004.
- L. Richardson, *A new Topographical Dictionary of Ancient Rome*, John Hopkins University, Baltimore, 1992.
- K. Scott, *The imperial cult under the Flavians*, Arno Press, Nova York, 1975.
- J. W. Stamper, *The architecture of roman temple (the Republic of the middle Empire)*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- R.J.A. Talbert, *The Seante of Imperial Rome*, Princeton University Press, Princeton, 1984.
- P. H. Von Blackenhagen, *Flavische Architektur und Ihre Dekoration untersucht am Nervaforum*, Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1940.
- J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Penguin Books Ltd., Londres, 1981.
- G. Zorzi, *I disegni delle antichità di Andrea Palladio*, Neri Pozza Editore, Venècia, 1959.

Articles:

- H. Bauer, *Il Foro Transitorio e il Tempio di Giano*, a *RPAA*, 49, 1996.
- F. Castagnoli, *Minerva Chalcidica*, a *ArchClass*, 12, 1960.
- K.M. Coleman, *Launching into History: Aquatic Displays in the Early Empire*, a *The Journal of Roman Studies*, vol. 83, p. 48 – 74, Society for the Promotion of Roman Studies, Londres, 1993.
- L. Cozza, *Sul frammento della Pianta Marmoriea*, a *JRA*, 2, 1989.
- S. De Angeli, *Vespasianus, Divus, Templum*, a *Lexicon Topographicum Urbis Romae: Volume Quinto T – Z*, Edizioni Quasar, Roma, 2000.

- S. De Angeli, *Templum Divi Vespasiani. Lavori e studi di archeologica pubblicati dalla soprintendenza archeologica di Roma*, n° 18, De Luca Edizioni d'Art, Roma, 1992.
- G. Gatti, *Notizie di Scavi, Scoperte e Studi intorno alle antichità de Roma e Campagna romana*, a *BCAR*, 83, 1973.
- J-L. Giraud, *Domitien et Minerve: une predilection impériale* a *ANRW*, II, 17.1, 1981.
- F.S. Kleiner, *Galba Imperator Augustus P(opuli) R(omaní)*, a *Revue Numismatique*, vol. 32, p. 72 – 84, Société française de numismatique, 1990.
- F.S. Kleiner, *An arch of Domitian in Rome on the coins of Alexandria*, a *Numismatic Chronicle* n°149, 1989.
- G.M. Koeppl, *Fragments from a Domitianic Monument in Ann Arbor and Rome* a *BMusUM*, 3, 1980.
- E. La Rocca, *Un frammento dell'Arco di Tito al Circo Massimo*, a *Bulletino dei Musei Comunali di Roma*, Roma, 1986.
- C.J. Lyes, *Roman Architecture from Augustus to Hadrian. The colosseum: an analysis of the inherent political and architectural significance*, 1999.
- G. Morgan, *Vespasian and the Omens in Tacitus "Histories" 2.78*, a *Phoenix*, vol.50 n° 1, p. 41 – 55, Classical Association of Canada, 1996.
- G. Parker, *Narrating Monumentality: The Piazza Navona Obelisk*, a *Journal of Mediterranean Archeology*, 16.2, p. 193 – 215, Duke University, Durham, 2003.
- S. Pergola, *Circo Massimo. Considerazioni sulla decorazione architettonica dell'Arco di Tito* a *Bolletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 115, 2014.- L. Richardson, *The Curia Julia and the Janus Geminus* a *MDAI(R)*, 85, 1978.
- D.M. Robathan, *Domitian's Midas-Touch*, a *Transactions and Proceedings of American Philological Association*, vol. 73, p. 130 – 144 The John Hopkins University Press, Londres, 1942.
- E.A. Schmidt, *The Flavian Triumph and the Arch of Titus: the Jewish god in Flavian Rome*, California Digital Library, California, 2010.

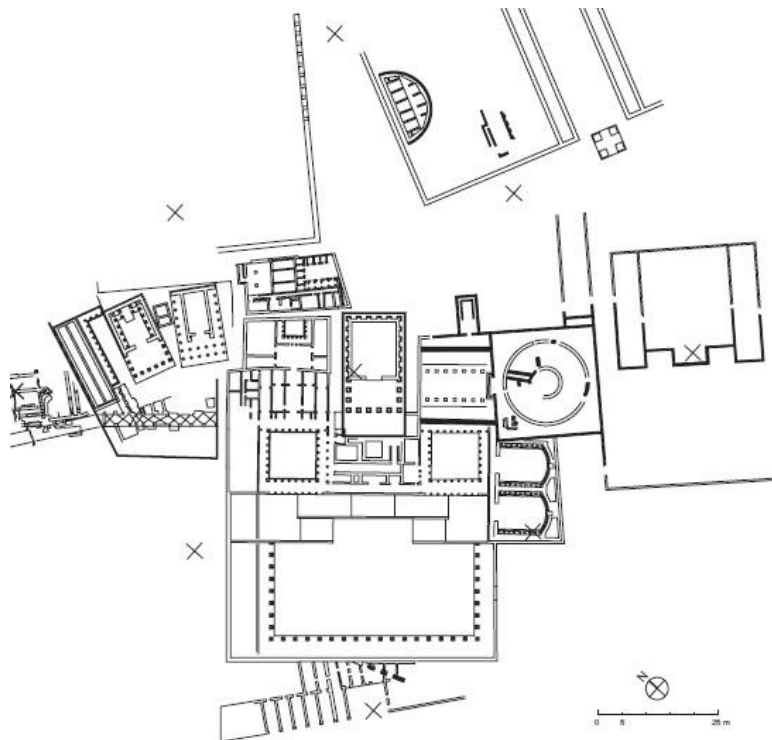

- M. Torelli, *Culto imperial e spazi urbani in età flavia a L'Urbs: espace urbain et histoire*, Collections de l'École Française de Roma, vol. 98, p. 573 – 574, 1987.
- M. Vasta, *Flavian Visual Propaganda: Building a dynasty*, Illinois Wesleyan University, 2007.

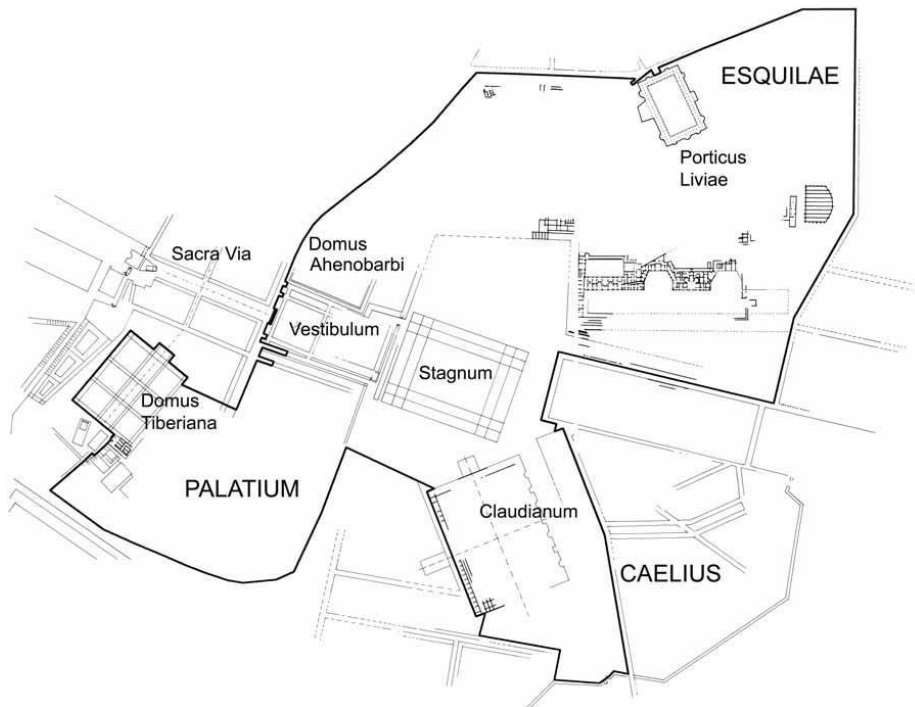
8. FONTS DOCUMENTALS:

- Dió Cassi: *Cassius Dio Cocceianus, Historiae Romanae*, ed. E. Cary, H. B. Foster, Dio's Roman History. London; New York, Harvard University Press, 1914.
- Flavi Josephus: *Flavius Josephus, Ἱστορία Ἰουδαϊκού πολέμου πρὸς Ῥωμαίους* (*Historía Ioudaïkôu polémou pròs Rhōmaíous*), ed. Clie, Barcelona, 2015.
- Marcial: *Marcus Valerius Martialis, Liber Spectaculorum*, ed. J. Guillén, Epigramas de Marco Valerio Marcial. Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2003.
- Plini el Vell: *Plini el Vell, Història Natural*, ed. Marçal Olivari, Fundació Bernat Metge 1925 –
- Stàtius: *Publius Papinius Statius, Silvae*, ed. D.R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library, 2015.
- Suetoni: *Gaius Suetonius Tranquillus, De vita Caessarum*, vol. IV, ed. M. Bassols de Climent, Ediciones Alma Mater, Barcelona, 1970.
- Tàcit: *Cornelius Tacitus, Annals*, ed. C. D. Fisher. Annales ab excessu divi Augusti. Oxford, Clarendon Press, 1906.
- Tàcit: *Cornelius Tacitus, Historiae*, ed. J.L. Moralejo, Ediciones Akal, Madrid, 1990.
- Vitruvi: *Marcus Vitruvius Pollio: De Architectura*, ed. Albatros, Valencia, 1978.

9. ANNEX

Fig. 1. *Planta de la Domus Aurea al sector sud del Palatí, R. Mar, 2004. Recuperat de El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

Fig. 2. *Reconstrucció de la Domus Aurea, R. Mar, 2004. Recuperat de El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

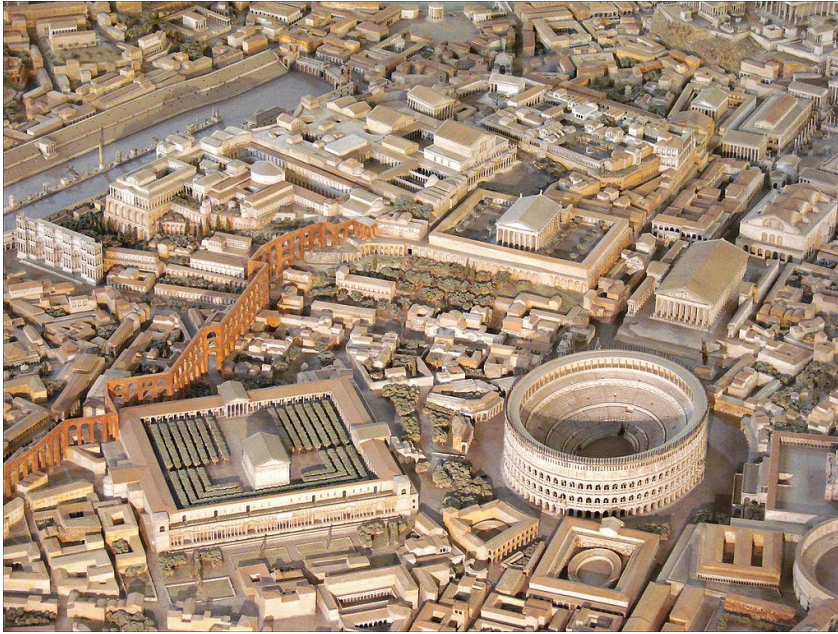

Fig. 3. *Reconstrucció del Temple de Júpiter Òptim Màxim de I. Gismondi, 1933 – 1937.*
Fotografia de J.P. Dalbéra. Recuperat de www.flickr.com/photos/dalbera/59118140278

Fig. 4. *Sesterçi de Vespasià a Roma de l'any 77 – 78 representant el Temple de Júpiter Òptim Màxim, a l'Ashmolean Museum, Oxford.* Recuperat de hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/hcr21569

Fig. 5. *Reconstrucció del Temple del Diví Claudi* de I. Gismondi, 1933 – 1937. Fotografia de J.P. Dalbéra. Recuperat de www.flickr.com/photos/dalbera/5840455090/in/album-72157627012487237/

Fig. 6. *Arcs de la façana oest del Temple del Diví Claudi*. Fotografia de Rocco Damiano, 2012. Recuperat de www.photoblog.com/soloperteresa/2012/01/06/dai-fori-imperiali-al-tempio-di-claudio/

Fig. 7. *Reconstrucció del Temple de la Pau*. R. Meneghini, Studio Inklinc. Recuperat a www.researchgate.net/figure/eduta-ricostruttiva-del-Templum-Pacis-C-R-Meneghini-Studio-Inklinc-Firenze_fig7_321532978

Fig. 8. *Temple de la Pau*. Fotografia de G. Caso, 2015. Recuperat de <http://storage.ning.com/topology/rest/1.0/file/get/1558740132?profile=original>

Fig. 9. *Restes del Temple de Vespasià i Tit.* Fotografia de M. Rodríguez, 2007. Recuperada de www.flickr.com/photos/maribelrodriguez/2168623104

Fig. 10. *Amfiteatre Flavi.* Fotografia de A. Boix Puig, 2013. Recuperada de iessonferrerdghaboix.blogspot.com/2013/12/el-anfiteatro-flavio-o-coliseo-de-roma.html

Fig. 11. *Passatges sota l'arena de l'Amfiteatre.* Fotografia pròpia, 2016.

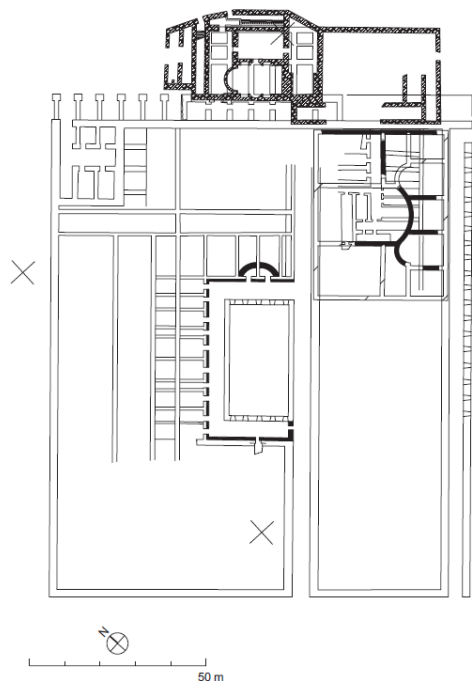

Fig. 12. *Vista actual del Circ Màxim.* Fotografia de S. Giralt, 2017. Recuperat de www.flickr.com/photos/sebastiagiralt/35924725224/in/photostream/

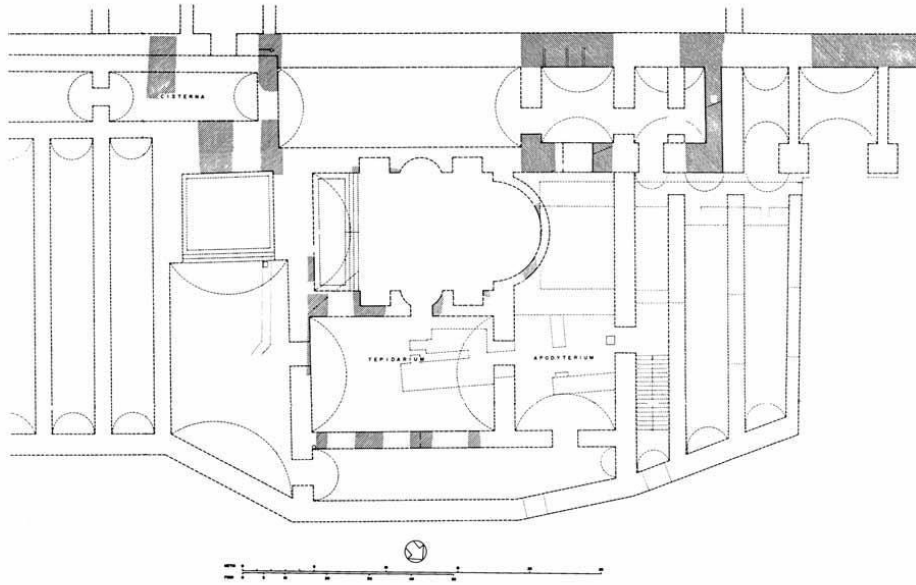

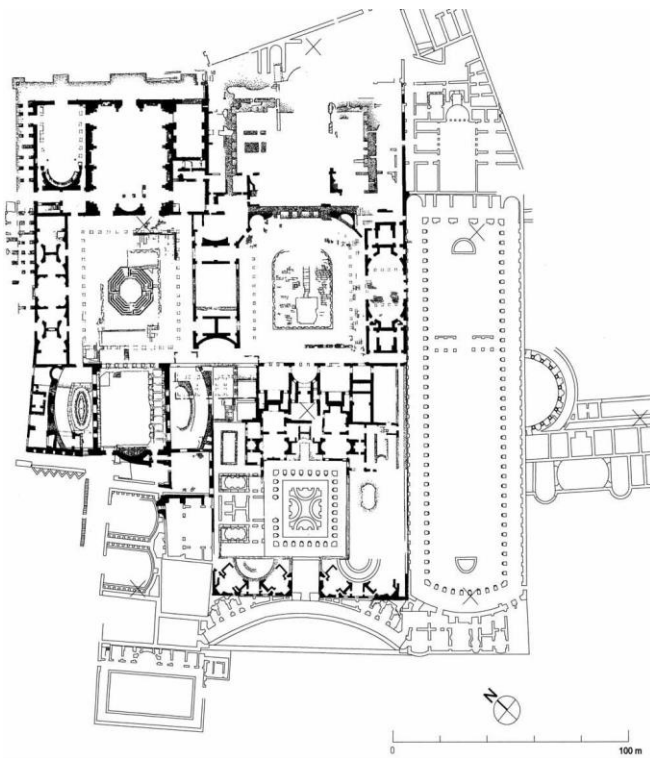
Fig. 13. *Le Colonnacce al Forum Transitorium.* Fotografia de c. Wood, 2011. Recuperat de www.flickr.com/photos/finnegansword/5463373258

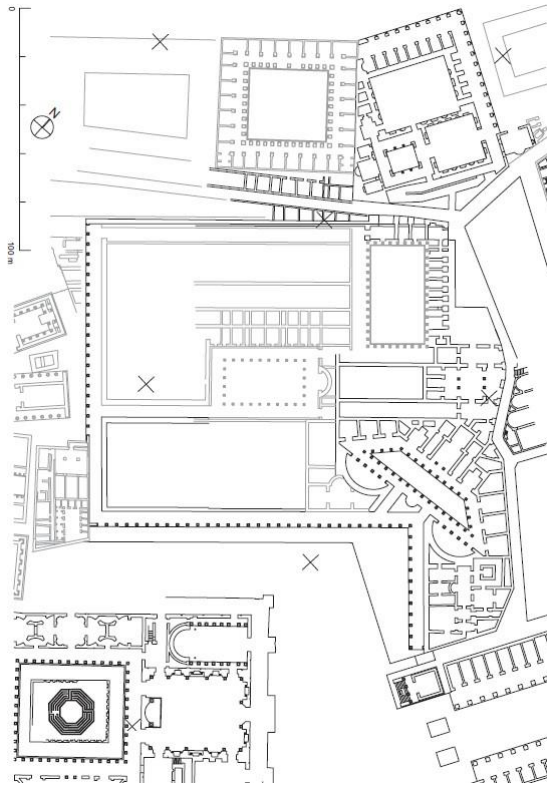
Fig. 14. *Construccions de Vespasià a la Domus Tiberiana.* R. Mar, 2004. Recuperat de *El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

Fig. 15. Complex termal de Vespasià a la Domus Tiberiana. R. Mar, 2004. Recuperat de *El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

Fig. 16. Complex palatí de Domicià format per la Domus Flavi, la domus Augustana i l'Hipòdrom. R. Mar, 2004. Recuperat de *El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

Fig. 17. *Reformes a la Domus Tiberiana de Domicià. R. Mar, 2004. Recuperat de El Palatí. La formació els palaus imperials a Roma.*

Fig. 18. *Façana de la Domus Tiberiana. Fotografia pròpia, 2016.*

Fig. 19. Peristil de la Domus Augustana. Fotografia de M. Hermoso, 2011. Recuperat de commons.wikimedia.org/wiki/File:Domus_Augustana.JPG

Fig. 20. Hipòdrom o Estadi de Domicià. Fotografia pròpia, 2016.

Fig. 21. Banda oriental de l'Arc de Tit aixecat per Domicià. Fotografia de A. Majanlahti, 2005. Recuperat de www.flickr.com/photos/antmoose/11477266/in/photostream/

Fig. 22. Relleu sud de l'Arc de Tit. Fotografia de A. Majanlahti, 2005. Recuperat de www.flickr.com/photos/antmoose/11477408/in/photostream/

Fig. 23. *Relleu nord de l'Arc de Tit.* Fotografia de A. Majanlahti, 2005. Recuperat de <https://www.flickr.com/photos/antmoose/11477337/in/photostream/>